

Характерник

Автор:

Василь Шкляр

Характерник

Василь Шкляр

У другій половині XVII століття в Запорозькій Січі сталася неймовірна подія, яку зафіксовано в архівах тодішньої Московії і яку не оминув увагою жоден доскіпливий хроніст козаччини. Та особливого чару ця пригода набуває під пером письменника: він на основі документальних джерел творить яскраву історичну реальність із життя «лицарів списа і шаблі». Кошовий Сірко, кинувши виклик самому цареві, розпочинає велику, вкрай небезпечну гру з Москвою. І треба зробити неможливе, аби в цьому поединку зберегти козацьку честь і гідність матері Січі. Хто просуне голову в пащу скаженого звіра?

Василь Шкляр

Характерник

Частина перша

Розділ I,

Року Божого 1673, глибокої осені, коли вже листя впало з дерев, на Запорозжя прибилася збіса цікава кумпанія із десяти комонників, яких привів сюди бравий донський козачина Іван Міюський. Спершу їхні тіні було помічено в густому тумані біля Кодака, – мокра мла тоді морем залила Дике поле й Великий Луг, і перетомленим подорожнім здавалося, що вони ідуть уже не степом, а по морському дну, – потім вони попасли коней на березі річки Самари, де прижухла трава досі стояла в коліно, а вже звідти рушили прямісінько на Чортотлик.

Зверху верхівці скидалися на козаків, хоча зодягнуті були хто як – той у жупані, той у семирязі, ще котрийсь в овечій кожушині, Іван же Міюський був у брунатному кунтуші з широкими проймами замість рукавів. По праву руку від нього іхав на білій цибатій кобилі вельми повабний юнак у зеленому, підбитому лисячим хутром каптані й соболиній шапці-макітрі, схожій на ту, що їх носять московські царі. Тоді як інші комонники, звільна похитуючись у сідлах, дрімали, він сторожко вглядався десь у далечінь, хоч бачив не далі, як за п'ять кроків.

Разом з важким осіннім туманом стояла така потайна напружена тиша, що її боязко було полохати бодай словом чи кашлем. І все-таки молодик у лисячому каптані й шапці, схожій на перекинуту догори дном макітру, нетерпляче спитав:

– Ще далеко?

– Палицею кинути, – відповів Іван Міюський, принюхуючись до сивої мли, що тривожно пахла терпким кінським потом і дьогтем. – Майже приїхали.

Та вже за мить його правиця шарпнулася до шаблі.

Недалеко й не близько, а так десь за версту від Січі перед ними зненацька вирости з-під землі три чорні вершники на високих різномастих конях – сірому, вороному й гнідому. Таких страшидл Іван Міюський зроду не бачив ні на Дону, ні серед запорожців, укупі з якими йому колись доводилося бряжчати шаблею, ні навіть у Персії, куди їх, донців, водив одчайдух Степан Разя, чия буйна голівонька полетіла з пліч на лобному місці в Москві. А в цих трьох, що вродилися з-під землі в тумані, голів... не було. Так спершу здалося Іванові Міюському, так

увижалося молодиків в лисячому хутрі та всім нетягам, що їхали з ними, дрімаючи в сідлах. Тепер же вони враз широко розплющили очі й злякано, не кліпаючи, дивилися на безголових примар, що невідь-яким робом виринули перед їхнім носом. Від несподіванки всі заціпеніли, ніхто не потягся до шаблі, навіть Іван Міюський, котрий спершу звично шарпнув руків'я, відчув, як його правиця зів'яла й повисла, немов конопляна.

Чорти? Мана? Татарські песиголовці?

Заклякли не тільки люди. Коні – і ті замість того, щоб нагострити вуха, так прищулили їх, що втратили свою гордовиту подобу.

І тільки тоді, як середульший вершник на вороному жеребці явив їм свою усміхнену твар, кумпанія допетрала, що всі трое ховали свої голови в чорних каптурах-клобуках. Вони були зодягнуті в темні опанчі, схожі на куці рясини без рукавів. Глянеш – ні рук, ні голови, самі тулубища чорніють у тумані.

– Хто такі і по що йдете? – спитав середульший вершник, котрий відкинув на плечі клобук, і тепер мандрівці побачили, що в нього на в'язах є голова, вона поголена, а з тім'я набік звисає короткий козацький чуб. Був він зовсім молодий, мав тонкі, не розпушені вуса, схожі на ластів'ячі крила. Його ясні карі очі всміхалися, але від тієї усмішки холонуло в грудях.

Іван Міюський здогадався, що вони, ці трое, потайки крутилися біля них давно, бо тепер ще гостріше у ніс йому вдарив крутий дух дьогтю. Правду кажуть старі запорожці: не лякайся того, що можеш побачити, бійся невидимого твого оку. Почувши козацьку мову, Іван Міюський осмілів і відповів спогорда:

– Ми донські козаки. А йдемо на Січ до кошового Сірка.

Іван був родом із Таганового Рогу, який здебільша називали Таганріг; його прізвище Міюський походило від назви річки Міус, що впадає в Азовське море, себто в Міуський лиман, де споконвіку гутірка була майже така, як на Запорожжі.

– Навіщо вам кошовий? – гостро дихнув на нього дьогтем той-таки усміхнений козак із молодими очима й тонкими, крильчатими вусами.

Іван Міюський спантеличено закліпав товстими повіками. Він раптом побачив, що допитувач уже сидить не на вороному коні, а на сірому, і його очі зовсім не карі, а сірі. Донець геть розгубився, коли його погляд ковзнув ліворуч і він побачив, що вершник, який сидів на сірому коні, тепер опинився на вороному. Тим часом цей вершник, щоб показати мандрівцям, що він живий, не намальований, теж відкинув клубок за величезну, як добрий гарбуз, голову, стромив у зуби маленьку череп'яну люлечку, дістав трут та кресало і, вдаривши залізом об кремій, запалив носогрійку. Гірка пахощ, перебиваючи запах дьогтю, цівкою потекла крізь вогкий туман до Івана Міюського, наче йому хтось ткнув під самісінький ніс пучок евшан-зілля.

– Навіщо нам кошовий? – перепитав донець, збираючи докупки думки, розпорошені такою чуднотою. І, щоб збити пиху прискіпливому козакові, він мовив притишено, але з неабияким натяком: – То є велика тайна. Я можу про це говорити лише з кошовим Сірком.

– Нема його, – похитав головою різноокий січовик і поськав за вухом свою сіру кобилу.

Іван Міюський побачив, що клята коняка теж усміхається, вишкіривши великі кукурудзяні зуби, які від утіхи не вмещалися їй у роті. Тепер донець був певен, що перед ним на сірій кобилі сидить у куцїй рясі-опанчі справдешній галдовник[1 - Чаклун, характерник. Як і химородник. (Тут і далі прим. авт.)]. Чи химородник? Чи який біс?

– А де він? – спитав Іван Міюський.

– Хто? – знов поськав за вухом кобилу галдовник.

– Кошовий Сірко.

– А, кошовий? Не знаю. Може, в Тягині. Може, в Криму. Чи, може, в самому Стамбулі. Або разом і там, і сям, і ще десь.

– А це ж як?

– Просто. Це ж вам Сірко, а не чорта рогатого хвіст!

– Коли ж він повернеться? – втрачаючи рівновагу духу, поспитав Іван Міюський.

– Коли? Може, завтра, може, через тиждень, а може, й через місяць. Повоює бусурменів і вернеться.

– А наказний є?

– Є, – сказав галдовник. – Як же без наказного? Ніяк!

– Веди нас до нього, – попросив Іван Міюський. Він уже здогадався, що перед ним Сіркові пластуни-вивідувачі, котрі, видно з усього, не спускали їх, донців, з очей, починаючи від Кодака.

– І до наказного не можна, – сказав галдовник, дивлячись одним оком на Івана Міюського, а другим на юнака в зеленому, підбитому лисячим хутром каптані. Око, яким він дивився на Івана, було ще сірим, а друге вже світилося зеленцем.

– Як – не можна? – з досадою спитав донець. – Наша тайна буде великим скарбом не тільки для Запорожжя! Якщо ви нас не приймете, Сірко вам цього не подарує.

– Не в тому річ, – мовив галдовник, з цікавістю приглядаючись до молодика в лисячому каптані.

Був той справді милий з лиця, трішки смаглявий, трішки довгобразий і в міру рум'яний – саме стільки, як личить підпарубкові, котрий ще не голився. Він весь час мовчав, але, боячись прогавити бодай слово, вуха тримав настовбурчені. Тому в око відразу впадав його, можливо, єдиний гандж – праве лапате вуха було вдвічі більше за ліве. Воно навіть заворушилася, коли Іван Міюський спитав із прикрістю:

– То в чому ж причина? Чому нам не можна зайти до Коша?

Усмішка зійшла галдовникові з лиця, його очі знов стали карими, і він промовив засмучено:

– У нас чума.

Пошесть занесли на Січ кам'янець-подільські купці-вірмени. Вони торгували на січовому ринку всіляким цікавим крамом, а найбільше кожухами та іншою одіжжю, в тому числі й поношеною. Приїхали трьома возами – Карапет Месропян із сином Мовсесом та братом Гургеном – і так піддобрилися до козаків та отаманів Шкуринського й Васюринського куренів, що ті дозволили купцеві Карапету зберігати у них товар.

Спершу все було дуже весело, Карапет Месропян підніс козакам на вечерю барило горілки та хоровац із сугака[2 - Печене м'ясо із сайгака.], а потім уже напідпитку подарував Гнатові Пінчуку саєтову сорочину з чужого плеча, яку той відразу нацупив на себе. Випив чоловік, закусив сугаком, убрався в обнову, а десь на третій чи який день по тому Пінчук після тяжкої пропасниці оддав Богові душу. І хай би вже сам, а то ж забрав за собою і сина свого Каленика – канархиста, півчого січової церкви святої Покрови.

Поки підозра впала на купця-вірменина, що це він заніс із старим лахміттям чуму до Коша, то вже й пізно було щось у нього питати. Карапет Месропян, сердега, тут-таки, навіть не від'їхавши на Кам'янець, одійшов на той світ у гарячці, а за ним переставилися в муках і брат його Гурген та синок Мовсес.

Шкуринські й васюринські козаки мерщій покинули свої курені, де зберігався Карапетів крам, а наказний кошовий отаман Грицько Пелех оголосив карантин. Добре, що якраз перед пошестю Сірко з більшістю запорожців пішов на Тягиню, людей у Січі лишилася жменя. Військовий суддя Степан Білий, покликаний бути розпорядником під час моровиці, наказав спалити тіла небіжчиків в урочищі Гостра могила, усім козакам і старшинам велів намаститися дьогтем (хоч вони й без того вимазувалися ним від усякої нужі), а поза тим кожному щоденно випивати дьогтю на власну мірку. За цими мірками, як і за іншими помічними заходами, додивлявся ієромонах січової церкви отець Петро, який дбав не лише про душі козаків, а й про їхнє здоров'я. Було обкурено сіркою навіть церкву, де ще три дні тому співав на криласі янгольським голосочком покійний Каленик Пінчук. Обкурили військову канцелярію, пушкарню, всі курені та будівлі, де ступала людська нога. Крім того, сірку додавали у воду, в горілку, домішували в соломаху, щербу та в усю козацьку іду.

Суддя Білий суворо заборонив виходити й заходити будь-кому на Січ, приїжджі крамарі, що товклися недалеко за валом, після лихої вістки здиміли самі, а козаків із прикметами тяжкої недуги, нехай вибачають, було посаджено до сиквестру[3 - В'язниця, де під час пошесті ізолюють хворих.].

Пам'ятаючи, що Карапет Месропян частував запорожців печеним сугаком і що дикі тварини, особливо сугаки, гризуни, всілякі бобри, харсуні[4 - Харсун – тут: борсук.] та бабаки теж разносять чумну пошесть, суддя Білий заборонив запорожцям їсти дичину, а також збиратися гуртами поза своїм куренем, танцювати, грати в карти, битися навкулачки. Лише трьом козакам, Сірковим любленцям із Пластунівського куреня – Кирикові, Гирі й Костогризіві дозволялося більше, оскільки вони пильнували підступи до Січі на випадок з'яви ворога чи підозрілого люду, а цього разу ще й мушили вчасно попередити про чуму кошового отамана Сірка, коли той вертатиметься з походу. Хоча Кирик, Гиря і Костогриз були тими бестіями, яким не треба дозволяти чи забороняти кудись виходити і заходити, вони, ці Сіркові любленці, могли невидимо пройти де хотіли, не лишивши ні сліду, ні знаку. І Сірка їм не треба було виглядати, вони його чули за сотні верстов.

На щастя, козацька мати Богородиця прийшла запорожцям на поміч ще до повернення кошового. Завдяки молитвам і старанням наказного Грицька Пелеха, судді Степана Білого, отця Петра та всього чесного товариства чума відступила ще до морозів, хоч саме їх вона боялась найдужче. Пошесть відійшла, однак наказний карантину не зняв. Ця безноса трясця з косою мала звичку вертатися без попередження, якщо забулася когось забрати з собою. І тепер Грицько Пелех, вислухавши вість пластуна Кирика про велику тайну донців, з якою вони прийшли в Січ, сушив голову, чи прийняти їх, чи хай дожидають Сірка, аби не брати гріха на душу. Щоб того гріха було менше, він покликав на раду суддю Білого та писаря Яковину.

Зійшлися у військовій канцелярії, повсідалися за важким дубовим столом, вичовганим ліктями до білого блиску, і Грицько Пелех розповів товариству про вість, принесену пластуном Кириком, про велику тайну, з якою прийшли до них донці.

– Що будемо робити? – повів Пелех важкими, як биті таляри, очима.

– Це ж той Міюський, що вже колись заходив до нас? – спитав писар Яковина, аби не мовчати. І пригладив розпушені конопляні вуса.

- Той.

- Чи не Іваном його звать? - подав голос і Степан Білий.

- Іваном, - трохи дратуючись, сказав Пелех. - Але я питаюся, як нам бути? Чи приймати їх, чи хай ждуть Сірка?

- Ну, чума немов одійшла, - знов пригладив вуса писар Яковина.

- А карантин не знято, - докинув суддя Білий.

Наказний Пелех бачив, що ім обом так само, як і йому, - хочеться й колеться. Вони згоряли від цікавості - з чим прийшли донці? - але не вгадано було, чим це може обернутися для кожного з них, тому ні проноза Андрій Яковина, ні старий лис Степан Білий не хотіли лізти поперед батька в пекло. І, щоб довго не розводитися, Грицько Пелех сказав:

- Так, давайте прямо. Не крутіть хвостами.

- Годилося б коло зібрати, - дмухнув у вуса писар Яковина, і вони, його вуса, знов розпушилися, немов на вітрі.

- Чи бодай скликати курінних, - почухав потилицю суддя Білий.

- Ні, - сказав Пелех. - Карантину ще не знято. Ми навіть до церкви ходимо по одному. Тож вирішуймо втрьох. Ти, Андрію, за чи проти? - Пелех втупив очі-таляри в писаря.

- Проти чого? - не зрозумів той.

- Ти за те, щоб прийняти донців, чи хай ждуть Сірка? - пояснив Пелех.

- Та як сказати. І за, і проти. Не знаю. Я так, як ви двоє.

- А ти, Степане? - глянув Пелех на суддю.

– Я теж отакої, – і далі крутив рудим пухнастим хвостом суддя. – З одного боку за, а з другого проти. Виходить, як ти, пане наказний, вирішиш, так і буде.

– Гм, – гмикнув наказний Грицько Пелех. – Річ у тім, що я теж і за, і проти.

– То що ж робити? – спитав Степан Білий, хоч йому, як судді, годилося першому покласти свій рішенець.

– Еге, – тріпнув вусами писар Яковина. – Заковика.

– Якщо не знаєш, як чинити, то покладайся на фортуна, – сказав Пелех. – Сиріч на жереб.

Він поліз рукою у глибоку пазуху жупана й дістав срібного ефимка[5 - Єфимок – срібна монета, на якій з одного боку викарбувано двоголового орла, а з другого – царя Олексія Михайловича на коні.].

– Якщо монета впаде догори орлом, тоді хай заходять. А якщо догори конякою, тоді зась. Згода?

– Мудро! – в один голос сказали суддя і писар.

Пелех нігтем великого пальця підкинув монету, вона срібно замерехтіла в повітрі, потім, дзенькнувши, вдарилася об дубову стільницю, підстрибнула й не покотилася далі, а лягла перед їхніми очима догори орлом. Пелех, Білий і Яковина відчули полегшу, бо всім трьом вже не стачало терпцю дізнатися, з чим же прийшли до них донці. Але ні суддя, ні писар не знали, що на такі випадки наказний Грицько Пелех мав особливого ефимка, на якому з обох боків був викарбуваний орел.

Проте він, наказний Пелех, розвівши руками, сказав невдоволено:

– Ну що ж, нехай приходять. – Ще трохи подумав і підняв угору вказівного пальця: – Але не в Січ. Приймемо їх за валом у грецькій хаті, а далі воно покаже.

Гостьова грецька хата, де зупинялися чужоземні послы та інші поважні приходьки, майже нічим не різнилася від козацьких куренів, хіба завдовжки була меншою та стояла не в самій Січі, а сажнів за сто від неї. Там, де за ровом, за валами та дубовим палісадом, що оточували чортотлицький Кіш, у добру годину кипіло своє життя. Тут вирувала ярмаркова торговиця, дружно сусідували кузня, гончарня, чинбарня, лимарня і, звичайно ж, шинок, а ближче до води, майже над Чортотликом, осібно стояла грецька хата. Колись грецькі послы приїжджали до запорожців із чолобитною, тут гостювали, та відтоді й пішла така назва. Але зараз і торговиця, й кузня, й гончарня, і шинок дихали пусткою, і ця порожнеча моторошно важніла від густого туману, що сунув сюди з чотирьох річок – Базавлука, Прогною, Скарбної та Чортотлика. Усі вони, яка гирлом, яка боком, тулилися до Січі, захищаючи її від орди. Та зараз не видно було ні річок, ні Сумського шляху од поля, єдиного путівця, що вів на Січ сухоходом, тому наказний Пелех, суддя Білий та писар Яковина побачили донців у супроводі Кирика тільки тоді, як вони вже під'їхали до грецької хати.

Кирик повів прибульців до конов'язі, тимчасом як Іван Міюський і молодик у зеленому лисячому каптані, віддавши козакам поводи, пішли до посольського куреня, куди їх чемно запросили старшини. Тут вони сіли на широкі лави, застелені перськими килимами, й Іван Міюський, сапнувши повітря своїм чималим горбатим носом, відчув різкий запах сірки і дьогтю.

– А що, пане наказний, – звернувся він до Грицька Пелеха, – чи то правда, що джума[б - Джума – інша назви чуми.] вже покинула Січ?

– Показує на те, – відповів Пелех. – Або що?

– Для нас це важніше, ніж вам, – сказав Іван Міюський. – Зараз самі зрозумієте чому.

Грицько Пелех, суддя Білий і писар Яковина, які сиділи навпроти гостей, аж засовалися на широкій лаві, так їм не терпілося почути, з чим прийшли гості. Пелех переводив свої тверді очі-таляри то на Івана Міюського, то на молодика, котрий уже розстебнув свого зеленого лисячого каптана, під яким була вишнева черкеска. Суддя Білий подумав, що взагалі-то воно не зовсім правильно, що вони оце втрьох будуть вислуховувати донців із таємним зізнанням. У таких непростих

випадках переслухання мав би провадити він сам, військовий суддя, а тоді вже виносити питання на старшинську чи й козацьку раду, якщо воно піддається розголосу. Так собі подумав Степан Білий і відчув, як йому засвербів кібчик, наче там у нього справді був хвіст і ним уже час було покрутити.

Писар Яковина не зводив очей з молодика в дорогому каптані й черкесці. Він одразу помітив, що в того праве вухо вдвічі більше за ліве, і вбачав у тому якийсь особливий знак. А який – вони зараз дізнаються.

Іван Міюський теж уважно подивився на молодика й, помітно вагаючись, запитав:

– Мені сказати чи ти, ваше сіятельство, сам скажеш?

– Я сам, – мовив молодик і підвівся, поправляючи на голові соболину шапку-макітру, наче боявся, що вона впаде і розіб'ється. – Я есмь великий московський князь і рідний син нашого государя Олексія Михайловича, а зовуть мене царевич Симеон Олексійович.

Він примовк, щоб завважити, яке враження справили його слова на старшин, але ті були настільки приголомшені, що не подали жодного знаку. Їм сперло дух і заціпило. Вони навіть не встигли поставити під сумнів таке звідомлення, як тут озвався Іван Міюський:

– Це чиста правда, панове. І в тому ви ще не раз переконаєтеся.

– Чи можеш ти потвердити свої слова під присягою? – нарешті отверз вуста суддя Білий і запитав у донця те, що й годилося спитати судді.

– Присягаюся всім святим, що є в мені й коло мене! – перехрестився Іван Міюський. – Присягаюся Господом-Богом і осіняю себе святим хрестом, що перед вами істинний царевич Симеон Олексійович, син великого государя й великого князя, володаря усієї Великої, Малої і Білої Русі.

– А чим це можна довести? – спитав суддя Білий і враз подумав, що за таке запитання можна позбутися голови, якщо царевич виявиться правдивим.

– На його сіятельстві є достеменний знак від Бога, – сказав Іван Міюський.

Усі трое старшин втупилися у праве вухо молодика, вдвічі більше за ліве, гадаючи, що то і є той знак, але тут-таки кожного з них узяв сумнів. Вони ніколи не чули, щоб царським знаменням було якесь вухо, хай навіть віслучої величини. Навпаки, такий лопух міг вирости в дідька чи в якогось перевертня, тому старшини знову витріщилися на вухо молодика – чи не загострене воно на вершечку і чи немає на ньому волосся? Ні, вухо було округле, гладеньке й рожеве.

Здогадавшись, до чого так приглядаються старшини, Іван Міюський сказав:

– У Симеона Олексійовича знамення на плечі. Вроджений царський вінець. А на грудях – схрещені шабля і серп молодого місяця. Я це бачив на власні очі. Та якщо ви, панове, не вірите, то можете самі поглянути.

Симеон Олексійович заходився знімати каптан, але наказний Пелех його зупинив.

– Не треба, – промовив він. – Віримо. Чи, може, хтось сумлівається? – обернувся він до судді Білого й писаря Яковини.

– Віруємо, – закивали ті головами, підвелися, а разом з ними підвівся й наказний Пелех, і всі трое вклонилися царевичу.

– Але нам цікаво знати, – сказав Пелех, вирівнюючись у спині, – з чим припожалували його сіятельство до нашого Коша?

– Цікавість ваша зрозуміла, панове, – відповів Іван Міюський. – Однак тут таке вельбучне діло, що говорити про нього ми можемо тільки з кошовим Сірком.

– Он як, – холодно мовив Грицько Пелех.

Огрядний суддя Білий переступив з ноги на ногу. Йому вже кортіло сісти, але царевич стояв, скромно опустивши очі на носики своїх сап'янців, через те і старшинам розсідатись не личило.

– Кошовий буде через тиждень-другий, – сказав суддя Білий.

– Ми знаємо, що він у поході, – кивнув горбатим носом Іван Міюський. – Тому дозвольте нам пересидіти у вас, поки Сірко повернеться. Нашого донського товариства всього дев'ять душ, окрім царевича. Щодо харчу, постою і фуражу для коней, то гроші ми маємо.

– Ви нас не об'їсте, – сказав Пелех. – Але ж ви чули, що в нас чумний карантин?

– Знаємо.

– Не боїтеся?

– Ні, – похитав головою Міюський. – Господь-Бог порятував царевича в таких пекельних напастях, що тепер його ніяка джума не візьме. Тепер він не боїться ні огню, ні меча, ні третього болота. Симеон Олексійович, можна сказати, постав із мертвих, як і Син Божий. Але про все ви дізнаєтесь потім. Скажу тільки таке: якщо Всевишній вирвав його з рук смерті, то, певно ж, вготував для нього особливе призначення.

Наказний Пелех, суддя Білий і писар Яковина були схвильовані такими словами. Писар згарячу хотів запитати в Івана Міюського, чи той не навчався в Київській академії, що такий одукований. Там вони могли навіть бачитися. Проте Яковина змовчав: хай іншим разом.

Старшини порадилися і вирішили оселити царевича не в грецькій хаті, де вони оце вели бесіду, а в самій Січі, в окремому курені, що стояв недалеко від Покровської церкви для надзвичайних гостей. Показний то був курінець – укритий гонтом, не очеретом, із глинобитними вибіленими стінами, куди вже давно ніхто не заходив, то й чума не навідувалася. Нехай царевич живе там з Іваном Міюським, котрий ним опікується, а решту донців можна розкидати по куренях.

– Тільки ж нікому нічирк, – приклав до вуст пальця суддя Білий, застерігаючи всіх, щоб ніхто ніде не обмовився про нечуване диво, що так неждано-негадано вчинилося на Запорожжі.

А як вийшли надвір, наказний Пелех відстав од судді й писаря, що проводили царевича з Іваном Міюським у Січ, і з густого туману до нього виринув, наче з води, Сірків любленець Кирик.

- Не спускай з них очей, - сказав Пелех.

Розділ II,

1

Але яке там нічирк! Якщо третій калач Грицько Пелех, старий лис Степан Білий та прогноза Андрій Яковина ще могли тримати язика на припоні, то що тут казати про козаків-донців, яких розкидали аж по чотирьох куренях - Корсунському, Медведівському, Уманському та Кальниболотському. Вкинули по два донці в кожен курінь до пари, щоб їм було веселіше. До Кальниболотського потрапили щирі завзятці Панько Лучка та Гаврусь Мережка, яких хитрі кальниболотці швидко схилили до картярської гри «на секреті», скориставшись тим, що їхній курінний Добривечір пішов із Сірком на Тягиню. І ось уже після першої програної партії необачні донці Лучка й Мережка мусили зізнатися, хто приїхав з ними на Січ у лисячому каптані й шапці-макітрі. Почувши про царевича, козаки одвісили щелепи до колін: до чого воно? Такої чудасії на Січі ще не було. До них приходили всілякі цабе - гетьмани прибігали на поклін, найвищі послі вчащали з тридев'ятих земель, чума приходила, короста, воші, сарана прилітала, а царі чи царевичі - ні.

- А насеру ж твоїй матері! - нарешті вигукнув кальниболотський козак Вовкотруб. - І що ж тепер буде?

Але ні Панько Лучка, ні Гаврусь Мережка, які прийшли з Дону разом із царевичем, не знали, що тепер буде, вони навіть не здогадувалися, чого царевич приїхав на Січ. А може, й знали, та не хотіли казати. Зате ж яку надію подали

запорожцям! Вони відразу почали багатіти думкою, що тепер, нарешті, цар пришле їм давно обіцяне грошове жалування, пришле харчових припасів, пороху, свинцю, гармат, ядер та доброго сукна на нову одежину, бо ця вже так обносилася та просмерділася дьогтем, що соромно перед донцями.

– Егей, товариство! – затрубив-завив на всю горлянку Вовкотруб. – А чого це старшина приховує від нас, хто прийшов на Січ? Не було ще такого!

– Не було! – закричали козаки. – Треба потрусити ці лукаві душі та витіпати з них усю правду! Може, й жалування вже прийшло, а вони відмовчуються! Сірко б не мовчав!

– Треба взяти їх за барки, насеру їхній матері! – і далі трубив Вовкотруб. – Ми не посполиті, щоб нас дурити!

– За таке крутіство їх повісити мало!

– Бач, що вони собі дозволяють! – підстрибнув, як півень, і поплював на долоні Гандрій Тхорик. Він був лисий, без оселедця, зате до бійки руки свербіли завжди. – Розперезалися, поки немає батька Сірка! Батько б їх вигнав із Січі, як мене колись вигнав був за те, що я заіхав у вухо одному підсудкові.

Лучка з Мережкою, не раді, що розбазікалися перед козаками, втягли голови в плечі й сиділи без голів.

– Яке там вигнати! – закричали кальниболотці. – Повісити!

– Втопити!

– Забити киями, як скажених псів!

Козаки висипали надвір і побачили, що цілі ватаги таких, як вони, нетяг вискакують з Уманського, Медведівського та Корсунського куренів. Саме звідти, де оселилися донці й, видно, теж не втримали язиків за зубами. На той гамір повибігала козачня з інших куренів, і за мить увесь Кіш знав про нечуване диво, яке допіру вчинилося на Січі, а їм, запорожцям, про те ні гу-гу. Натовп, розганяючи поперед себе туман, попер до куреня наказного Грицька Пелеха, а

той уже стояв на порозі. Козаки підняли вуса до неба й здійняли такий гвалт, що туман зовсім розвіявся.

Наказний, діставши з-за широкого шалевого пояса пістоль, гахнув у небо, туди, куди здіймалися вуса козаків. Вуса опустилися вниз, і наказний Пелех звернувся до натовпу з такими словами:

– Братіє моя люба, товариство поважане низове, панове-молодці! Ви можете мене покарати найлютішою смертю, можете роздерти отут на шматки чи втопити у Чортотлику, як колись Сірко чорта у ньому втопив, можете повісити чи спалити на вогні, як чумного, але перед тим мусите знати, що ми із суддею Степаном Білим та писарем Андрієм Яковиную не розголосили вам про прихід до нас царевича Симеона Олексійовича лише на його ревне прохання. Не з руки було нам чинити всупереч повелінню самого государя-царевича до приходу Сірка, нашого славного кошового, бо казано ж у Святому Письмі: не накликай на себе біди, вона, коли схоче, сама прийде. Але раз так сталося, що з Божої волі ви самі про все довідалися, то давайте ж, братіє люба, не смішити людей і покажемо царевичу Симеону Олексійовичу, що ми товариство статечне, чемне та помірковане, із царем у голові, і не будемо знічев'я порушувати спокій у нашій матінці Січі Запорозькій.

Так сказав Грицько Пелех і, заткнувши пістоля за пояс, повернувся й спокійно пішов у курінь, а принишкла братія стояла ні в сих ні в тих. Потім понуро і присоромлено стала розходитися по своїх касарнях.

Після того козаків як підмінили, вони ходили січовим містечком шовкові, ніякої тобі гучної пиятики, ніякої сварки, і щодня молилися в церкві святої Покрови, ставили свічки і дякували Богородиці, що знов заступила їх у найтяжчу хвилину, відвернула чуму, затулила їх покровом своїм од лиха великого; а тут, як на те, ще государ-царевич до них явився, Сірка виглядає, і тепер братія козацька сушила голови, як би гідно та гречно зустріти кошового.

– Я знаю, що треба зробити, щоб потішити батька! – сказав Гандрій Тхорик, чухаючи ту місцину на тім'ї, де колись ріс оселедець.

І він напоумив запорожців пошити царевичу Симеону Олексійовичу справдешню царську хоругву з двоголовим орлом, аби він, його сіятельство, вийшов із тією хоругвою назустріч батькові, коли той вертатиметься на Січ. Так і зробили.

Високославний січовий кравець Пришийкобиліхвіст викроїв із дорогої тафти полотнище, вигаптували на ньому двоголового орла, наділи на древно, і ось, як тільки надійшла звістка, що Сірко наближається з військом до Січі, царевич Симеон, а з ним наказний Пелех, суддя Білий, писар Яковина, ще деякі значні та знатні запорозькі товариші вийшли за валову браму навстріч Сіркові.

Кошовий, видно, вертався після вдалого промислу, бо над його військом теж розвівалася малинова хоругва, і від того ясного полотнища отаманове лице відсвічувало малиною смагою. Та й усе військо цвіло, як макове поле, що простелилося серед зими перед Січчю, – тоді зо дві тисячі запорожців ходило на Тягиню. В обозі, окрім возів, навантажених усіляким добром – від килимів, хутра, коштовних вин до срібного посуду й тютюну, були й полонені татари. За довгу дорогу вони змирилися з долею і тепер примруженими очима зиркали на Січ, якою лякали їх змалечку. Ось вона стояла перед ними і дивилася на своє малинове військо, дивилася на Сірка, а Сірко дивився на неї, осіняючи себе хрестом. На татар же Січ зирила чорною бійницею з невисокої дерев'яної вежі, і, коли там гримнула гармата на честь повернення кошового з козаками, татари подумали, що всмалили по них, і попадали на землю.

Наказний Пелех підвів до Сірка царевича Симеона, який тримав хоругву з двоголовим орлом, і пояснив, хто це такий. Проте Сірко, зморений з дороги, чи то щось не дочув, чи не подав виду, але він лише кивнув головою. Поздоровкався зі старшинами та значними товаришами, привітав козаків і сказав, що йому треба якомога швидше перечитати листи, які за його відсутності надійшли від гетьмана Самойловича. Ті листи зберігалися у військовій скарбниці. Сірко залишив військо на осавула, а сам, подавши знак писареві Андрію Яковині, пішов до військової скарбниці, де нарешті сів не в сідло, а на лаву, випростав ноги в рудих чоботях з телячої шкіри, заплющив очі.

– Читай! – велів він Яковині.

Гетьман Самойлович писав, як завжди, одне й те саме. Турок з татарами збирається йти великими силами на Україну, з ними злигався Дорошенко, і тут треба забути про всі усобиці та спільно боронити отчизну. Московський цар Олексій Михайлович і він, гетьман, покладають великі надії на запорожців, які завжди славилися вдалими воєнними промислами над бусурменами.

«Ох і гадюка! Мені б твою булаву хоч на рік, животина продажна...» – подумав Сірко і заснув.

Писар Яковина читав. Він знав, що під такі читання Сіркові добре спиться, а Яковина Сірка любив. Хоча, якби кошовий не повернувся з Тягині живий, він би волосся на голові не рвав. Сірко вже на цьому світі нажився. Скільки йому – шістдесят? Більше? Не вгадаеш.

– Шістдесят третій пішов, – сказав крізь сон Сірко.

Яковина похолов. Але читав далі. Читав і думав: «Чорт! Шістдесят третій пішов... А кажуть, що він проживає вже третє життя». Яковина любив цього чорта. Але краще б він не повернувся з Тягині. Хай би він потім жив і вчетверте, і вп'яте, але вже без нього, без Яковини...

Коли писар дочитав листа, Сірко прокинувся. Розплющив колючі, в золоту крапочку очі й подивився на Яковину.

– Кажу, шістдесят третій пішов, а розуму не набрався.

– Хто? – спитав писар.

– Ніхто.

– Щось будемо одписувати гетьманові?

– Ні, – сказав Сірко. – Він уже знає, що Січ зачепила чума, і наказав не приймати наших листів. Баба з воза.

– Отак?

– Листів не приймає, а посла свого до нас відрядив. Бачив?

– Де? – не зрозумів писар.

– Подивись у вікно.

Яковина підійшов до вікна. Навпроти, біля куреня кошового, топталася величезна, в людський зріст, чорна ворона. Писар її впізнав. То був гетьманський

посланець Трохим Зуб[7 - Очевидно, йдеться про того Зуба, який давав свідчення у Москві стосовно описаних тут подій, що й занесено до актів Малоросійського приказу.] у чорній крилатій киреї. Він піджидав кошового.

- Хто там? - спитав Сірко. - Зуб?

- Зуб, - сказав писар.

- Ну, це надовго.

- Пане кошовий... - несміло озвався писар.

- Кажи.

- Треба поговорити з цим... царевичем.

- Клич, - сказав Сірко. - Я вже йду до себе.

- А Зуб?

- Зуб теж нехай слухає і мотає на вус. Усіх, кого треба, клич до мене.

2

У Сірка, окрім гетьманського посланця Зуба, зібралася вся старшина (лише осавул Харко Білецький ще клопотався з військом після походу). Прийшли діди-райці - Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Покришка, Перепічка, ще підоспів дехто зі значних товаришів, таких, як Гнат Голобля[8 - У давніх московських актах його помилково називають Грицьком Оглоблею. Це той Гнат Голобля, котрого Сірко послав до гетьмана Самойловича з особливими дорученнями, в тому числі й у справі царевича Симеона Олексійовича.], Хома Лисокобилка, кальниболотський отаман Добривечір, та так і напхалося повен курінь.

Царевича Симеона з Іваном Міюським припровадив до кошового писар Андрій Яковина, але Сірко посадив високого гостя між собою і Грицьком Пелехом.

«Таки читав мої думки, бестія», – холодок пробіг у грудях Яковини.

– Тут мені кажуть, що ти називаєш себе сином царя, – звернувся Сірко до молодика. – Може, хтось із наших чогось не розібрав, то розтлумач нам, сірим: ти є сином государя Олексія Михайловича, того, що з нашим гетьманом Хмелем колись приятельство завів, чи, може, ти є чадом котрогось із менших царів? Тих, що ходять під рукою великого государя.

Молодик підвівся, поправляючи на голові соболеву шапку-макітру, тихо відкашлявся в кулак і набрав повні груди повітря, але Сірко застеріг:

– Тільки правду кажи, бо ми тут на Січі уже набачилися всіляких пройдисвітів. – Кошовий чомусь подивився на гетьманського посланця Зуба, і його колючі очі в бурштинову крапочку взялися лихим блиском – там затріпотіли крильцями золоті мушки. – З такими в нас розмова коротка. А ти ж іще молодий, жаль буде, коли розгніваєш брехнею і Бога, і наше чесне товариство.

Хлопець зняв з голови шапку, притиснув її обіруч до грудей, і тут усі побачили, що на очі йому навертаються сльози.

– Ну-ну, – сказав Сірко. – Ти ще юний, але не такий, щоб розпускати нюні. Ми зібралися тут не на сльози твої дивитися, а почути правду. Тобі не соромно рюмсати?

– Страмно, – схлипнув царевич і тернув себе шапкою по очах. Його велике праве вухо почервоніло й горіло, як мак. – Але велика кривда мене пропікає, що ти, отамане, не віриш мені та ще й залякуєш. Я прийшов на Січ зі щирим серцем і навіть думки не мав, що зустрінуть мене з недовір'ям.

– Стривай, – перебив його Сірко і спантеличено витріщився на Івана Міюського. Дві золоті мушки вилетіли з його очей і сіли Міюському на носа. – Якщо перед нами царевич, син московського государя, то чого ж він балакає нашою козацькою мовою?

– А ти, пане отамане, вислухай до кінця. – Іван Міюський почухав носа. – Вислухай, і тоді всі візьмуть у тямки, чого його сіятельство приїхав на Січ із Дону, а не з Москви.

– Ну-ну, – погодився Сірко. – Послухаємо.

І вся старшина, діди-райці, значні та знатні товариші схвально кивнули вусами й наставили вуха на молодика: чого ж це московський царевич балакає козацькою мовою?

– Бог свідок, – знов заговорив гість, – я есмь правдивий син великого князя й государя Олексія Михайловича, а не якогось там царка із підданих йому земель. І звать мене Симеон Олексійович.

Молодик тричі осінив себе хрестом, золоті мушки перелетіли на його руку, і всі, навіть підсліпуваті діди-райці та гетьманський посланець Зуб, побачили, як та рука засвітилася.

– А кого ще крутить сумнів, той може своїми очима побачити знамення на тілі царевича, – сказав Іван Міюський. – Царський вінець на плечі й молодий місяць, перехрещений із шаблею, на грудях коло серця.

– Ну, роздягатися тут ніхто не буде! – сказав Сірко. – Розумний і так побачить.

Кошовий раптом підвівся, скинув шапку і вклонився молодикові. Услід за ним підхопилися всі запорожці й шанобливо схилили голови. Трохим Зуб нагнувся так низько, що дістав оселедцем долівки.

Якась мушка влетіла дідові-райцю Перепічці в ніздрю, і він голосно чхнув:

– Апчхи!

– Правда, – сказав Сірко.

– Апчхи! – ще раз чхнув старий Перепічка, аж його сиві вуса пішли врозліт.

– Будьте здорові! – зичливо мовив Сірко до старого, і, коли Перепічка апчихнув утрете й мушка кулею вилетіла з його волохатої ніздрі, кошовий велів накривати сирно[9 - Стіл.] на честь високого гостя.

Січові кухарі-кашовари уже були в поготівлі, бо ж кошовий повернувся з походу, тож бігцем понаносили стільки всілякого їдла та пійла, що розбігалися очі. Печена білуга й севрюга, з риби ще чилик, близна і щука, камбала, сула й вирезуб, покраяний на ласі шматки в'ялений сом, тарань та рибець стікали густим, як олива, жиром. Для дідів-райців, котрі часом полюбляли солонцювати дрібненькою рибкою, направили в'юнів, бобирів, явдошок і сцикавок. Риби було якої хоч уволю, бо через чуму не смажили чотириногій дичини, вони, ці небораки сугаки, харсуни, бабаки, бобри та всяке дрібне суслиння якраз і розносили пошесть. Натомість кухарі Печиборщ та Неїжкаша насмажили тлустих диких качок – крижнів, огарів[10 - Велика руда качка.], кречетів, нирків, крячків, яких козаки настріляли на Базавлуку, – вони там літали хмарами, іноді так затуляючи небо, що серед білого дня смеркало. Один крижень був такий велетенський, що Сірко грішним ділом подумав, чи не запекли його домашнього півня Горлопана, якого він тримав у себе замість годинника. Ні, забожилися Печиборщ і Неїжкаша, хто б же підняв руку на Горлопана, таку мудру птицю, що поки не закукурікає, то й світ не розвидниться.

А ще із м'яса Печиборщ і Неїжкаша принесли пастурми та в'яленої конини, що її козаки насмажили під Тягинею з-під татарських сідел. Із тих трофейних набутків приперли й барило вина та діжку бузи, а горілку поставили свою в сулії з такого темного скла, що п'єш і не бачиш дна.

Сірко підняв свій срібний кубок за здоров'я царевича Симеона, випив і так голосно крякнув, що на тарелі здригнувся велетень-крижень, – видно, бідака, подумав, що то подав голос хтось із качиної зграї, яка летить його визволяти. Та де вже!

Усі запорожці теж голосно випили, навіть діди-райці Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Перепічка й Покришка вмочили вуса, а писар Яковина, піднісши до рота чару з черленим вином, раптом угледів, що зверху плаває втоплена мушка-п'яниця. Нігтем мізинця Яковина підважив її, викинув з чарки, аж та мушка раптом взяла й полетіла прямо до Сірка. Яковина не догледів, де вона сіла, дуже мізерне було те створіння, зате помітив, як Сіркові очі знову взялися позолотою. Чорт!

Царевич Симеон і собі поволі вихилив чару тягучого заморського вина, від чого його праве вухо, вдвічі більше за ліве, спалахнуло ще дужче. Запорожці зачудовано дивилися на те вухо, що зацвіло, наче ружа.

Симеон Олексійович випив, однак до їжі не брався, він і далі стояв зажурений, опустивши очі під сирно, хоч сам Сірко визнав його сином царя Олексія Михайловича. Запорожці ж наминали так, наче молотили у сто цівів, смачно плямкали, сьорбали, прицмокували, аж лящало за вухами. Вони вмить роздерли на шматки крижня і вплели його разом із пупом, печінкою й серцем, не залишаючи бідному качурові жодної надії на порятунок. Вино булькало в горлянках, вступало у кров, текло по підборіддях і вусах.

Сірко, закусивши качиним крилом, натоптав череп'яну люлечку, викресав вогню і пакнув жовтим димком. З рота йому виплигло кругле кілечко, схоже на сережку, що поблискувала у вусі Сірка. На обідку сережки внизу темніла вишнева краплина гранату, а по її боках тулилися дві дрібніші перлини. Жовте кілечко диму поволеньки покотилося над столом до Андрія Яковини. Писар відхилився убік, однак і кілечко звинулося ближче до нього. «Він мене сьогодні доб'є», – подумав Яковина.

Сірко того ніби й не бачив, він обернувся до царевича Симеона, котрий досі стояв, скромно опустивши очі.

– Сядь, – чемно припросив кошовий. – Нехай поли не висять.

Коли царевич сів, усім якимось полегшало, випили ще по чарі, і гетьманський посланець Зуб, примруживши зизе око та підсмикнувши рукави киреї, звернувся до Симеона з такими словами:

– Я незабаром вертатимуся до нашого гетьмана Івана Самойловича, то чи не хотів би ти написати своєю рукою листа до рідного батечка? Та й самому гетьману можеш написати, а я передам твоє письмо прямо з рук у руки.

– Гетьманові передай мій уклін усно, що тут писати, – мовив Симеон. – А до царя-батечка я не можу передавати листів, бо їх так чи так перехоплять бояри. Хіба ти не знаєш, як ці негідники ненавидять царських дітей? Вони б усіх государевих спадкоємців передушили, аби захопити кормило. Смішне і дурне ти кажеш, пане Зубе, я дивуюся з тебе.

Зуб ніяково примовк і не знав, куди подіти свої замащені риб'ячим жиром руки.

- Про мене, Семене, - буркнув він, облизуючи пальці.

Царевич не втямив, що Зуб мовив приказку, і подумав, що це він його зневажливо назвав Семеном, через те вирішив присоромити Зуба ще дужче.

- Чи, може, ти здатний передати мого листа прямо в руки цареві? Вхожий ти в господареві палати?

- Ні, - відповів Зуб. - До гетьмана можу підійти коли завгодно, а до царя - то й гетьмана сплоха не пустять.

- Не пустять, - в один голос підтвердили діди-райці. - Викотять, як бджоли муху.

- Ото ж бо! - сказав Симеон. - І немає у мене такого чоловіка, щоб я міг передати листа через нього прямо в руки батенькові. Надто багато ворогів у мене. Тому прошу всіх вас, панове запорожці, а особливо тебе, пане кошовий отамане, нікому з московських людей не говорити про мене.

- Боже збав, своя хата - покришка, - сказав дід Покришка. - У нас на Запорозжжі, щоб ти знав, кожна тайна і кожен курінь під покришкою, звідси не вислизне жоден секрет.

- Не вислизне, - затрусили вусами діди-райці Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис і Перепічка.

- Я так розумію, що ти до нас прибився не з доброго дива, - мовив Сірко, посмоктуючи люлечку-черепушку. - Щось же тебе привело саме до нас? Не Іван же Міюський?

- Мене привела до вас сама доля, - сказав Симеон.

- Он як! Тоді ми готові тебе вислухати. Від початку і до кінця.

– Добре, – погодився він і, кашлянувши в кулак, щоб прочистити голос, розпочав свою неймовірну оповідь.

Розділ III,

1

Він сказав, що спершу йому, малому, жилося в царських палатах, як у Бога за пазухою. Він був улюбленцем-пестунчиком царя-батенька Олексія Михайловича й цариці-матінки Мар'ї Іллівни. Вони зі своїх дітей нікого так не любили, як його, навіть дочку Софію, не кажучи вже про Федора чи Івана. А кого люблять найдужче – тому й дозволяється найбільше, і малому Сьомці (так його тоді називали), вільно було гуляти де схоче. Батенько Олексій часто брав його до своєї канцелярії, садовив собі на коліна, і хай там що – чи посли, чи бояри, а Сьомка грався його печаткою, каламарем, гусячим пером або висмикував волосини з царевої чорної бороди. Чого він тільки не витівав, усе йому прощалося. Чи каламар перекине й вилле чорнило на царську грамоту, чи підкрадеться до когось із бояр і надзюрить йому за халяву в чобіт (він змалечку терпіти не міг бояр), чи навіть купку накладе комусь у шапку, – все Сьомці сходило з рук.

Але матінка Мар'я Іллівна дуже гнівалася, коли він капостив її батькові, а своєму дідусеві Іллі Даниловичу Милославському. Видно, вона тата свого любила не менше за сина, тому сварила Сьомку за каверзи, які він влаштовував дідові Іллі Милославському. Ну, дід дідом, але ж він теж був боярином, то Сьомка і йому давав занюхати табаки. Дразнився з нього, обзивав старим віслюком або кривою ковінькою, бо Милославський накульгував трохи, кривий був.

– Подожди! – перебив Симеона старий Перепічка. – То ти й тоді з ними балакав по-нашому? У царських палатах?

– Ну, здрастуйте! – здивовано подивився на Перепічку Симеон. – Я тоді вашої мови не чув і не знав, що така є на світі. Звідки?

– Ну, а гетьмани ж наші, вони що – до царя не заходили?

– Ваших гетьманів бояри туди й на поріг не пускали, – сказав Симеон. – Вони в Малоросійському приказі[11 - По-теперішньому – міністерство, що займалося справами України.] поклони били.

– Добре, не перебивайте, батьку! – чемно попросив Сірко старого Перепічку. – Давайте послухаємо, що було далі.

Далі Симеон розповів, що між ним та боярином Милославським розпочалася справжня війна. Дід Ілля то штурхне його непомітно, то вщипне, то наступить на ногу мов ненароком – це щоб малий тримався від нього чимдалі. Він поскаржиться матусі, що дід його кривдить, а вона сміється, каже, тобі приснилося. Це ти, каже, лихий на дідуся, хіба то хто насипав йому перцю під ніс, коли старенький дримав? А хто його ковінку весь час ховає?

І тоді малий сказав матусі таке, чого вона вже ніколи не могла забути: «Якби мені дали хоч три дні поцарювати, я б усіх бояр винищив». – «Усіх? – вражено запитала Мар'я Іллівна. – І рідного дідуся Іллю?» – «А його найпершого!» – відповів Сьомка.

Відтоді добра матуся почала дивитися на сина вовком. Якщо ти, каже, ображатимеш дідуся, я тебе з дому вижену. Ну, сварилися, воювали, поки діло дійшло до крові. Раз прийшов до боярина Іллі Милославського німецький посол, сиділи вони в ідальні, полуднували. Малий трішки відхилив двері до ідальні, заглянув у щілину, а на столі такі гарні яблука на золотій тарелі! Він туди – і хап найбільше! «Симеон! – закричав Ілля Милославський. – Так не культурно!» Німецький посол сидить, сміється: «Яке миле дитя!» – каже, а старий віслук ні сіло ні впало вхопив Сьомку за вухо і так крутонув, що був би відірвав, якби німець не оборонив.

Сьомці від болю світ перевернувся в очах. Він ухопив золоту тарелю (яблука розкотилися по всій ідальні) і щосили торохнув Іллю Милославського по голові! Боярин, заюшений кров'ю, відкинувся на спинку крісла і знепритомнів, а за німецьким послом тільки смуга лягла.

На цей шум прибігла мамка Мар'я Іллівна, страшна, захекана, бачить – тятка її лежить у крові, а Сьомка стоїть, посміхається. Вона в нестямі вхопила зі столу ножа й жбурнула в малого – лезо застрягло йому в стегно. Рана була неглибока, але тяжка – у кров Сьомці вкинулася якась неміч, він зліг у гарячці. Старий віслук Милославський швидко оклигав, а Сьомка став порченим. Цариця Мар'я Іллівна злякалася, що навіть якщо він очуняє, то виросте калічкою. Вона покликала відданого їй боярина, стряпчого Михайла Савостьянова, і звеліла отруїти Сьомку. Мовляв, скільки ж дитині мучитися? Скажемо, що Бог забрав, і про це більше ніхто не знатиме.

Старий Перепічка та й інші діди-райці покрадьки витирали пучками очі, вдаючи, що вони їх чухають, адже у старших людей із віком завжди сверблять передусім очі, брови й носи. Їм хотілося багато чого поспитати в царевича Симеона, але вони мовчали. Не тепер. Вони, нарешті, й самі здогадалися, чому в нього таке велике праве вухо і хто його розтягнув. Дідам кортіло слухати далі. І царевич Симеон продовжив оповідь.

Стряпчий Михайло Савостьянов, хоч був боярином, але до царських дітей зла не мав. Йому подобався цей веселун-шибеник Сьомка, який капостив пихатим дворянам, а його, Михайла Савостьянова, обминав. І тоді стряпчий тяжко замислився, як би порятувати царевича, щоб і самому не покласти голову на плаху. Так вийшло, що в храмі Василя Блаженного він давно запримітив півчого-малолітка, схожого як дві краплі води на Сьомку. І Михайлові Савостьянову спала безбожна, але єдина рятівна думка – умертвити цього хлопчину замість царевича. Якимись хитрощами стряпчий забрав півчого до себе, отруїв, перевдягнув у Сьомчин одяг і видав небіжчика за царевича. А Сьомку сховав у своєму домі.

Ні цар Олексій Михайлович, ні цариця Мар'я Іллівна, ніхто, окрім стряпчого, не міг знати про таку підміну. У труні лежав точнісінький Сьомка. Єдине, в чому поталанило бідному півчому, – це те, що його поховали з такими почестями, як царського сина. На похорон прибули всі патріархи, митрополити, архієпископи, прибув навіть сам вселенський патріарх Паїсій Олександрійський, і вони відспівали в церкві архістратиґа Михаїла не того небіжчика, за яким голосила вся Московія. Сьомка, хоч сидів захований за сімома замками, чув голосіння тисяч і тисяч людей, які зійшлися на похорон.

– А що ж цариця – хоч сльозу пустила? – спитав дід Перепічка.

– Ну, я ж не бачив, – знизав плечима Симеон.

– Та 'кий чорт пускав ту сльозу? – сказав Гнилиця. – Як вона сама ж його і вгробила.

– Панове, давайте дослухаємо до кінця, – поштиво перебив дідів-райців Сірко. – Ну ви, їй-богу, як діти.

Симеон Олексійович злегка вклонився кошовому на знак подяки, прокашлявся у кулак і повів далі.

Стряпчий Михайло Савостьянов переховував Сьомку в своєму домі, поки він набереться сил, а тим часом придумав, як вивезти малого чимдалі з Москви, щоб він не потрапив нікому на очі. Якимсь знайомим чи видним людям боярин не міг довірити таку таємницю, тому знайшов двох жебраків, одного кривого, а другого сліпого й безрукого, дав їм по п'ятдесят золотих червінців і попросив непомітно вивезти хлопця з Москви, а далі доправити аж до Архангельська, до Білого моря, і там десь на пристані покинути.

Царевич добре пам'ятає, як його вивели серед ночі через чорний хід на подвір'я, там уже стояло двоє людей, від яких тхнуло гнилизною й кислятиною, але в темряві Сьомка спершу й не бачив, що один із них кривий, а другий сліпий і однорукий. Його покладали на невеличкий дерев'яний возик, де він і ніг не годен був випростати, накрили рогожкою, зверху прикидали смердючим лахміттям і так повезли, мов kota у мішку.

Сьомка далі вже не стулив і ока в тому мулькомому возику, цілу дорогу тремтів під лахміттям, просякнутим сечею та собачим лайном. Щоб не задихнутися, проробив собі дірочку в передку і так почав чути дещо із того, про що говорили старці. Уже далеко за містом, у сутінках, він почув гугнявий голос: «А що, Ілле, може, покинемо його в полі?» – «Та ні, Прокле, – відповів другий. – Боярин дожене, відбере червоні, ще й заб'є на смерть».

Почувши ім'я Ілля та ще побачивши згодом, що один із них кульгає, Сьомка ледве не вмер від страху – йому здалося, що це старий віслик Ілля Милославський везе його покрадьки, щоб десь утопити чи прикопати. Але згодом старці зупинилися глянути, чи він не задушився, і тоді Сьомка роздивився, що ні – у кривого не було жодного зуба в роті, а на голові замість чуба стирчало

паршиве струп'я. Другий, сліпий, однорукий, не був такий страшний, він дивився на світ порожніми очницями, але весь час усміхався до неба.

За Митищами вони вирішили, що годі тарабанити хлопця на візку, нехай чалапає разом із ними; накинули на Сьомку драну смердючу куцину, підперезали очкурком, начепили на плече торбу й повели його аж до Архангельська за дві тисячі верст. По дорозі, коли Сьомка вже збив ноженята до крові, вони сплели йому з лика лапті, навчили просити милостиню, і він через усі села й міста переходив з простягнутою рукою, благаючи: «Подайте сиротині крихітку хліба ради Христа. Батько помер, мамка вдавилася».

Хтось із дідів-райців голосно схлипнув, усі подивилися на Перепічку, але старий тільки чмихнув у вуса й гикнув, наче схлипувати він і не думав.

– Царевича старченням зробили, жмикрути, – обурився Покришка. – А що, по п'ятдесят червоних на рило мало?

Однак Симеон сказав, що він швидко звик до такого життя і воно йому навіть сподобалося. Мандрувати світом куди цікавіше, ніж нудитися в царських палатах. До того ж кульгавий Прокл і сліпий, однорукий Ілля виявилися чуйними людьми, набагато добрішими за пихатих бояр. Вони ділилися з Сьомкою останнім кусником хліба, купували йому на базарах льодяники, латали одєжину, гоїли вавки, навіть залікували на нозі ту ядучу рану, що мамка-цариця пробила ножем. Сьомка позбувся порчі в крові, став зовсім здоровим. Прокл навіть намагався якось підправити йому праве вухо, яке розтягнув боярин Милославський, та це йому ніяк не вдавалося. Кривий казав, що легше розтягнути ліве вухо, щоб обое були однакові, але то дуже болюча виправа, хай він ще подумає. Що Прокл умів робити безболісно, то це рвати зуби. У Сьомки хилитався один передній, ще молочний зубчик, і кривий зробив так: обв'язав його довгою ниткою на петельку, потім дав кінець тої нитки сліпому, щоб він міцно тримав її своєю єдиною рукою. Сьомці звелів стати навпочіпки. Затим підійшов до нього, швидко спустив штани, присів і так торохнув Сьомці під ніс, що той покотився. Неприємно, звичайно, зате, коли Сьомка підвівся, не було ні зуба, ні болю.

На цьому місці козаки перезирнулися. Всього надивилися на світі, а про таке ще не чули. Іншим разом, може б, і посміялися, але не тепер. Їм жаль було Сьомку.

Проте людина до всього звикає. Згодом царевич помітив, що кривий Прокл і сліпий, однорукий Ілля уже йому не смердять, від них не тхнуло не те що гнилизною чи кислятиною, а навіть брудними онучами. Сьомка призвичаївся до їхніх запахів і сам уже тхнув, як старці.

Ішли вони до Білого моря, до Архангельська себто, три літа і три зими. Прошкували дві тисячі верст із перервами, часом з довгими простоями на цілу зиму, бо в люті морози полями далеко не зайдеш. На довший час зупинялися в Ростові, Ярославлі, Вологді, Сямжі, Погості. Чого Сьомка тільки не набачився за цей час! А скільки натерпівся! Страшно згадати. Зате й навчився багато. Кривий Прокл навчив його правильно ходити, бо, виявляється, люди ноги мають, а рідко хто правильно підбирає крок. Те ступає широко, те дрібно, те швендяє, те човпе, тоді як кожній людині призначена своя хода. Тож кульгавий навчав Сьомку ходити, а сліпий бачити, бо люди, казав незрячий Ілля, бачать зовсім не те, що треба, крутять головами, як дятли, хочуть усе схопити, нічого не прогавити, а подивитися на себе самих не встигають за все життя.

Безрукий сліпий Ілля навчив його й плавати, коли вони після двох років поневірянь дійшли теплим літом до Волги і там вирішили змити з себе гріхи та бруд. Поблизу нікого не було, тільки трохи далі бурлаки тягали важезні баржі, впиралися, бідаки, руками й ногами, аж очі їм вилазили на лоба. Прокл, Ілля і Сьомка скинули з себе завошивлене лахміття, випрали його в річці, щоб висохло, поки вони купатимуться, а тоді в чому мати народила зайшли у воду, накупалися досхочу, і сліпий напрочуд швидко навчив Сьомку плавати по-собачому, тримаючи його єдиною рукою за чуба. Вони вийшли на берег, повсідалися на тепле каміння, ждучи, поки висохнуть їхні випрані лахи, кривий і сліпий повикручували воду зі своїх довжелезних борід, і Сьомці так любо стало на душі, наче він після купелі наново народився на світ.

«Погляньте на цих придурків», – показав кривий Прокл на бурлаків, поправляючи між худими ногами зморшкувату кишку, яку прищикнув, сідаючи на теплий камінь.

Сліпий, однорукий Ілля, не повертаючи голови в той бік, де запряжені в шлеї бурлаки волокли баржу, всміхався до неба.

«Бо не туди дивляться, – сказав він. – Подивіться на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у комори, а Бог їх годує».

Сьомка поглянув у небо, побачив там ластівок, горобців, мартинів, бакланів, які звільна шугали де кому заманеться, і йому захотілося до них.

«А хіба ми не птахи небесні?» – сказав кривий Прокл, подивився на Сьомку, і раптом його вузенькі монгольські очі зробилися зовсім косими. Кривий тричі перехрестився.

«Що там?» – спитав сліпий Ілля.

«Вір не вір, – затинаючись, прогугнявив беззубим ротом кривий, – а в нашого хлопця на плечі царський вінець!»

Вони ж не знали, кого насправді ведуть до Архангельська на Біле море, думали, що боярин спекався якогось байстрюка, нагуляного покоївкою, а тут почали здогадуватися. Сьомка також раніше не бачив цього знаку, він з'явився, мабуть, після того, як його поховали в чужій личині. Господь, уgliedівши кривду, вчинену над царевичем, навіки позначив його своїм знаменням. Але Сьомка про те не знав, бо, відколи пішов із Москви, оце роздягнувся вперше.

«А ти, Прокле, ще придивися, що то в нього на грудях», – сказав сліпий, усміхаючись до неба, де весело літали пташки.

Кривий Прокл з острахом скопив очі на Сьомчині груди, і з його беззубого рота вирвався зойк.

«Молодий місяць, схрещений із шаблею», – прогугнявив він пошепки.

І тоді вони обое разом – кривий, косий, беззубий, гугнявий, голий-голісінький Прокл та сліпий, однорукий, нагий від п'ят до сивої бороди Ілля вклякли на коліна перед царевичем.

«Государ-батюшка, милостивий самодержець наш всемогутній, – заблагали вони, підвиваючи. – Не вели карати, а вели помилувати!»

«Встаньте, – сказав Сьомка. – Ви мені життя врятували, яке там карати. Встаньте, бо нам із вами ще далеко йти до Архангельська».

Сліпий Ілля боязко підвівся, затуляючи долонею дармовиса, що теліпався між його кістлявими ногами, а кривий Прокл, який, побачивши царське знамення, так і лишився косим, смикався на місці й не міг ні встати, ні зрушити з місця. Раніше навчав Сьомку, як треба ходити, а тут сам ані руш, наче йому відібрало ноги.

«Ти он наступив коліном на бороду», – підказав йому сліпий Ілля й усміхнувся до неба, де радісно щебетали пташки, глузуючи з бідних бурлаків.

Ошелешений Прокл визволив бороду з-під коліна, звівся на тонкі тремтячі ноги і теж затулив обома руками свого дармовиса. Так вони довго стояли знетямлені, мовби забули, куди і для чого йдуть. Врешті-решт зодяглися, кинули на плечі торби, перехрестилися й потягли в далеку дорогу, бо їм, правду кажучи, давно годилося бути в Архангельську.

– Стривай! – не втримався тут старий Гнилиця. – А де ж подівся той возик, що старці на ньому спершу тебе возили? Наче ж був у них возик, чи я щось не дочув?

Діди-райці схвально закивали головами на таке запитання: справді, куди подівся возик?

Симеон здивовано подивився на Гнилицю і пояснив:

– Кривий із сліпим ще в П'янді на ярмарку виміняли за нього шило. Дуже потрібна річ у дорозі, шило часто нас виручало. Бо є такі вурки, що й у старця готові забрати торбу, тоді шило годиться не тільки як шевське знаряддя, ним боронитися можна. Але перед тим, як скупатися у Волзі, ми проміняли шило на мило. Ми ж у Волзі милися з милом.

– Нащо вам здався той возик? – чемно дорікнув дідам Сірко. – Теж мені, знайшли, чим журитися. Ну, як діти.

– Жалько все-таки, – виправдався Гнилиця. – Кривий із сліпим могли ж далі до Білого моря повезти царевича на возику, якщо вже довідалися, хто ото з ними.

Симеон сказав, що йому й так добре йшлося з Іллею і Проклом. Тепер вони годили йому як болячці, давали все кращеньке з їжі, сплели нові личаки, і він

ішов легким розміреним кроком, як навчив його кривий Прокл. Чувся здоровим, підростав і міцнів день у день, а поки дійшли до Сямжі, у нього виростили нові зуби замість отих молочних, що хилиталися і які так дотепно виривав кривий. Потім Прокл ще не раз ставав на коліна перед Сьомкою, просив прощення за таке невіглаське зубодерство.

Іноді під час перепочинку сліпий із кривим заводили цікаву балачку про життя і смерть, долю й недолю, людське щастя і лихо, що ходять у парі й кожне чекає на свою слухну годину – сьогодні ти цар, а завтра злидар, сьогодні живий, а завтра мертвий, незважаючи на те, чи ти цар, чи голодранець. То що ж таке життя і як йому догодити, щоб воно годило тобі? Одного разу, коли через рік вони вдруге купалися в безіменній річечці біля водяного млина, сліпий Ілля сказав: «Життя – це млинове колесо. Як ти литимеш на нього воду, так воно й крутитиметься».

Він усміхнувся до неба й додав: «Мое колесо вже розсохлося».

Вони вже чули запах Білого моря, коли сліпий Ілля тяжко занедужав. Він ліг на землю, поклав на груди одну свою руку й сказав, що буде вмирати, підоспіла його пора. Он він уже бачить за десять ступнів красуню з косою, яка, усміхаючись, манить його до себе кістлявим пальцем. Але хай почекає трохи, бо він, Ілля, ще має дещо важливе повідати царевичу та кривому Проклові. І він сказав, що боярин хибно послав їх на Архангельськ, бо царевичу треба на Дон. Уся воля тепер забігла на Дон, і тільки там з козаками Симеон знайде своє щастя. Донці, як дізнаються, хто він такий, не вагаючись, підуть на Москву, переб'ють бояр і настановлять його царем. Тому сліпий Ілля попросив кривого, косого Прокла спершу доправити царевича до Архангельська, раз вони вже близько до цього міста, а звідти хай дістаються водою і сухоходом, як тільки можуть, на Дон.

Сліпий однією рукою, яка лежала у нього на грудях жовта, як віск, готова до смерті, потягся під свою довжелезну бороду і дістав із пазухи ганчір'яний мішечок: «Ось тобі, государю, п'ятдесят моїх червоних на щасливу дорогу. Ти дійдеш, я бачу».

Він помер, не заплющивши очей, бо їх у нього не було, але сліпий Ілля і мертвий усміхався до неба порожніми очницями. Так із тим загадковим усміхом його й закріпив кривий Прокл серед поля, і далі вони пішли вже удвох.

В Архангельську знайшли морську пристань, де стояли всілякі судна, вітрильники, великі рибальські човни, веслові струги, баржі й навіть один двощогловий корабель, але кого кривий Прокл не розпитував, ніхто не міг пояснити, як звідси впливти на Дон. На Соловецькі острови, де монастир і тюрма вкупі, – будь ласка, вони тут, у Білому морі, а Дон – це десь на іншому краю світу.

Тут-таки поруч були й торгові ряди, де продавали повно всілякої риби, борошно, шкіру, сукна, мед, віск, поташ, і Прокл вирішив купити царевичу шкіряні чобітки та каптанчика, зодягнути його якщо не по-царському, то бодай по-людському. Та коли він в одного крамаря хотів розміняти золотого, відразу десь узялися стражники – звідки в жебрака-обірванця золотий червінець? – скрутили бідного Прокла, обшукали і знайшли цілу торбинку з іще сорока дев'ятьма червоними. Кривий не міг пояснити, де він узяв такі гроші, тільки й устиг кивнути Симеонові, щоб той відійшов чимдалі й не втручався в розмову, бо його теж, обшукавши, пов'яжуть.

Бідолашного Прокла спровадили на Соловки, згодом Симеон сам бачив, як кривого, забитого в колодки, садовили на струг разом з іншими каторжанами. Кривий теж помітив його здалеку на пристані й голосно закричав: «На Дон! На Дон!»

Проте Симеон у розпачі вирішив спершу дістатися на Соловки і спробувати якось викупити Прокла за ті п'ятдесят золотих червінців, що йому дав сліпий. Одного разу йому вдалося пристати до гурту прочан, котрі їхали до Спасо-Преображенського монастиря, і так він дістався на острів. Але ченці сказали йому, що, відколи світ, нікому ще не вдавалося визволитися чи викупитися з підземної монастирської в'язниці, куди ні сонце не заглядає, ні муха не залітає.

Симеон поневірявся там місяць, старцюючи біля брами, та йому не вдалося навіть дізнатися, де карається кривий Прокл і чи він хоч живий.

Одного дня, коли Симеон біля монастирської брами розплакався від розпуки, до нього підійшла сама доля. Хтось поклав йому на простягнуту долоню не бублика, не маківника, а цілу копійку. Симеон звів заплакані очі й побачив могутнього

молодця, зовсім не схожого на тутешніх прочан – кармазиновий каптан, сап'янові чоботи, чорні вуса, хвацько підкручені вгору. Очі горіли двома смолоскипами.

«Чого плачеш, отроче?» – спитав молодець, і Симеон ні сіло ні впало сказав, що хоче на Дон, та не знає туди дороги. «А навіщо тобі на Дон?» – «Там воля», – відповів Симеон. Це так сподобалося молодцеві, що він сказав: «Тоді нам по дорозі. Поїдеш зі мною?» – «Поїду».

– Чи здогадуєтеся, панове, хто то був? – теж поблискуючи очима, як смолоскипами, спитав Іван Міюський.

Діди-райці, старшини та й усі, хто був у курені, знизали плечима і вусами. Вони не здогадувалися.

– Може, ти? – спитав старий Лисокобилка в Івана Міюського.

– Ні, не я.

– То, може, той стряпчий, що врятував царевича? – як у попіл торохнув дід Перепічка. – А чо' – перевдягнувся в козака та й подався його шукати.

– Ні, не стряпчий, – похитав головою Симеон. – Щоб ви довго не думали, скажу. Отаман Степан Разя! Перед тим, як розпочати свою війну, він приїжджав у Спасо-Преображенський монастир до святого причастя.

І далі Симеон розповів, як він гуляв із Степаном Разею на Дону, Волзі, на Хвалинському[12 - Хвалинське – давня назва Каспійського моря.] морі, де вони потопили цілу флотилію перського князя Мамед-хана. Іван Міюський може посвідчити, що Симеон був у отамана за джуру, тому бачив і знає про нього більше за інших. Це ж він тоді й навчився гуторити по-козацькому, бо й Разя народився в донській станиці Зимовійська, де всі балакали «як оце ми з вами». Він був не Разін, а Разя, саме так його називали донці, котрі знали отамана ближче.

– А це правда, що Разя возив за собою перську княжну? – спитав гетьманський посланець Зуб таким голосом, наче провадив допит у суді. – Оту кралю, що забрав у перського князя на Хвалинському морі?

– Правда, – відповів царевич. – Ми тоді там не одну... персіянку... Ну, ви мене розумієте, – зашарівся Симеон, і його праве велике вухо спалахнуло, як мак.

Діди, які давно забули, що це таке, смачно заплямкали губами і закивали головами. Вони розуміли.

Тут знову втрутився Зуб:

– А чи знав вор[13 - Слово «вор» у Московії означало «пройдисвіт», «лиходій».], е-е-е... ворохобник Разя, – виправився він, – ким насправді є його джура?

– Ні, – відповів Симеон. – Я цього не казав нікому. Думав признатися вже тоді, як зберемося на такій силі, щоб іти на Москву громити бояр.

– А звався ти як на Дону? – і далі допитувався Зуб.

– Матвій. Я сказав, що мене звати Матвієм, але Разя та його козаки називали мене Матюшкою.

– Ага, Матюшка, – повторив Зуб, наче заносив це ім'я до реєстру.

Симеон розповів, що якраз перед тим, як Разю схопили, він відкрив отаманові всю правду. Той дуже зрадив, сказав, що, маючи такий козир, тепер він діятиме зовсім інакше, але наступного дня його скрутили свої ж таки зрадці. Потім на Дон приїхав за наказом царя посланник із великими грішми, щоб задобрити козаків і відвернути від бунту. Симеон хотів передати через того посланника листа государеві-батеньку, тому мусив відкритися і перед ним. Царський повірений вислухав його зі сльозами на очах, узяв листа, написаного царевичем власноруч, і на прощання обдарував Симеона лисячим хутром та п'ятьма аршинами зеленого сукна.

Діди-райці примружили очі на його зелений каптан, підбитий лисячим хутром, і закивали вусами: так-таки-так.

Однак лист не дійшов до царя – його перехопили бояри, ще й оббрехали посланника, що той увійшов у змову з бунтівниками. Йому зітнули голову на лобному місці.

А потім Симеон якось купався у Дону з козаком Іваном Міюським і, хоч як ховався від нього з Божими мітками, Іван, – ось він не дасть збрехати, – запримітив царський вінець на його плечі. Довелося про все розповісти, й Іван Міюський сказав, що після того, як придушили донців і четвертували Степана Разю, залишається надія тільки на Січ та її славного кошового Сірка.

– Здається, я все сказав, – завершив розповідь Симеон і злегка вклонився Сіркові та всьому товариству.

У курені стало тихо. Дуже тихо. І тут знов озвався гетьманський посланець Зуб.

– Все і не все, – сказав він. – Хотілося б почути, з чим приїхав його сіятельство царевич на Січ. Які його дальші умисли?

Симеон, не приховуючи подиву, подивився на Сірка.

– Про це я хотів говорити окремо й не зараз, – відповів він.

Кошовий з розумінням кивнув і підвівся.

– Казаному ми віримо, – повів він очима на Зуба, і гострий гранатовий промінь із Сіркової сережки вдарив гетьманському посланцеві в очі. – Тому давайте подякуємо царевичу Симеону Олексійовичу за довіру до нашої матінки Січі та всього низового товариства. Нехай його величність зостається у нас скільки треба, всі ми шануватимемо його як сина нашого государя. А хто оступить у вчинку чи слові лихому супроти царевича, той стане перед козацьким судом. Наші звичаї ви знаєте.

Діди-райці схвально тріпнули вусами: що правда, то правда. Звичаї у них одні для всіх.

Ще не прохололи Сіркові сліди на Тягиню, як він уже подався з козаками на нові промисли проти бусурменів на морських розливах. Зима кошовому в цьому

годила – видалася напрочуд м'якою, безсніжною. Сірко казав: драна зима. Вирушаючи в похід, він наказав старшинам та козакам, які лишалися в Січі, шанувати царевича і берегти його, як ока в лобі.

Запорожці тим тішилися по-своєму. До хоругви з двоголовим орлом вони ще зробили Симеону Олексійовичу печатку, схожу на ту, яку бачили на царських грамотах, підписаних Олексієм Михайловичем. На ній теж був двоголовий орел, над яким нависали три царські корони. Виготовили печатку не з казна-чого, а зі срібних монет-ефимків, узятих із січової скарбниці, вагою в тридцять золотників.

Царевич з гідністю прийняв подарунок, гречно подякував козакам, пообіцявши, що їм це відплатиться сторицею. Поводився він скромно і чемно, кирпу не гнув, тихо прогулювався січовими вуличками, де його цікавило все: курені-касарні, скарбниця, канцелярія, пушкарня, майдан, на якому збиралася козацька рада. Щодня заходив у церкву святої Покрови, вистоював службу Божу разом з усіма козаками. Його скрізь супроводжував Іван Міюський, а позаду ще підтюпували донці Пуп, Закусило, Панько Лучка й Гаврусь Мережка.

Не бачив ніхто лише Кирика, Гирю і Костогриза, хоч Сірко дав своїм любленцям окремі напучення щодо царевича. Але то такі прояви, яких бачать тільки тоді, коли вони самі цього хочуть.

Розділ IV,

1

Чимало є забобонних людей, котрі щиро вірять байкам про козаків-характерників, що начебто вони перекидаються на вовків чи лисиць, хапають на льоту кулі, перепливають річки на ряднах та іздять верхи на дідьках.

Кирик вродився звичайним хлопчиком, хіба трохи кмітливішим за інших, бо виростав сиротою. Він ще не з'явився на світ, як його батько Кирило Лупиніс загинув у бою з поляками під Берестечком. Коли Кирикові було, може, з місяць, до них у Гордашівку заїхав сам Іван Богун. Від нього пахло грозовим дощем. Як виявилось, полковник Богун був побратимом загиблого Лупиноса. Він почекав, поки мати сховає в пазуху блакитну від молока цицьку, – саме годувала немовля, – і запитав:

– Як звати хлопця?

– Кириком, – відповіла мати.

– Тоді я втрапив туди, – сказав Богун. – Так, як і батька.

Він розповів матері та немовляті Кирикові, як славно і дивовижно загинув їхній чоловік і батько Кирило Лупиніс. На нього поперла ціла купа розлючених ляхів із шаблями, Лупиніс їх клав у покоси наліво й направо, та один гусар, що підкрався ззаду, шаблею зітнув завзятцеві голову. І тут сталося те, чого світ ще не бачив: Кирило на льоту вхопив свою голову і так обезголовлений, але з головою в руках, проскакав на коні ще сто сажнів.

– Характерником був, – сказав Богун.

Чи то мати так часто розповідала малому Кирикові про приїзд Богуна та загибель батька, чи тут була якась інша причина, але Кирик запевняв матусю, що тоді, одномісячним голопуцьком, він добре чув розповідь полковника і навіть запам'ятав, як той поклав у колыску гамана з грішми й пообіцяв:

– Я ще навідаюся.

Кирик ріс, як і більшість сиріт, мовчазним і відлюдькуватим. Він часто бачив, як його батькові стинають голову, а він, ухопивши її в руки, мчить на коні живий.

У приходській школі Кирик навчався краще за всіх, але школа не давала відповідей на запитання, які його хвилювали. Кирик не розумів, чому його навчають писати й читати не тією мовою, якою розмовляють люди. На таке пряме запитання дяк-учитель сердито відповів: щоб ти, йолопе, був одукований.

Кирик дійшов думки, що між одукованими, тобто грамотними людьми, існує змова. Вони навмисне вживають малозрозуміле, коструbate церковнослов'янське письмо, аби більшість людей були неписьменними. Бо якби книжну мову замінили живою, тоді всі були б грамотними. Варто лише вивчити азбуку – і пиши як говориш. Але це не на руку насамперед самим писарям, які луплять грошики з кожного сіроми за те, щоб нашкрябати якусь скаргу, супліку, прохання чи той-таки позов. Та хіба не вигідна зрозуміла мова тільки писарям? А дякам, а попам, старостам, канцеляристам? І всім отим паперовим щурам, що біля них крутяться?

Кирик терпіти не міг ці казенні душі. Його цікавили загадки життя. Чому людина не літає, як пташка, якщо вона літає уві сні? Звідки береться і куди дівається те, що він бачив у своїх сновидіннях? Якщо воно розвіюється, то як ночами являється знову через певний час? Чи справді чоловік розумніший за звірів або бджолу? Чи можна вгадувати чужі думки? Чому Богун назвав його батька характерником? А якщо можна перенестися в минуле думкою, то чому не можна потрапити туди навсправжки?

Ще його хвилювала Христуся. Найкраща дівчинка в Гордашівці. Спершу вона його мало цікавила, як і всі діти зі своїми пустими забавками, та пізніше він побачив Христуся голою-голісінькою на лісовому озерці і схвилювався. Христуся не була дикою, як більшість дівчаток, згодом там-таки, на лісовому озерці, вона дозволила допитливому Кирикові розглянути її всю. Він не тільки дивився, а й торкав тверденькі пуп'янки на її грудях, які ще мало чим відрізнялися від хлопчачих, а проте бентежили його так, що в Кирика болів низ живота. Йому хотілося, щоб Христуся теж його торкалася, але вона цього не робила. Хоча, коли вони були вдвох далеко від людей, її сірі з прозеленню очі ставали великими і загорялися такою цікавістю, що в них лячно було дивитися. Лячно і солодко.

Саме тоді, коли Кирик став доскіпливим парубійком і дедалі частіше згадував Богуна, полковник, як і обіцяв, навідався знову. Від нього пахло грозовим дощем. Він сказав матері, що хотів би допомогти хлопцеві стати на ноги. Якщо вона не проти, то він відвезе Кирика навчатися в Київську академію. Мати розтривожилася, однак не перечила. Вона бачила, що в Кирикові живе особлива дорога, яку він мусить пройти. Інакше пропаде.

Перед тим як сісти на Богунового коня разом із полковником, Кирик побіг до Христуся й зізнався, що він її любить.

– А я тебе ненавиджу, – сказала Христуся.

– Отак?

– Отак. Їдь собі, куди зібрався.

– Відкіля знаеш, що я від'їжджаю? – спитав він.

– У тебе на лобі написано.

– Тоді прощай? – Кирик тернув долонею свого лоба.

– Іди з Богом, – сказала Христуся.

Богун посадив Кирика на коня поперед себе. Від полковника пахло грозовим дощем. Коли в дорозі він трохи задрімав, а потім розплющив очі, то побачив, що поводи в руках у Кирика. Хлопець правив конем так, наче на ньому виріс і знав дорогу до Києва краще за Богуна.

– Мабуть, я тебе не туди везу, – сказав полковник.

І правда була за ним. В академії Кирикові не сподобалося. Там теж навчання провадили мертвою мовою. Тільки до однієї додалася ще й друга – латинка. Кирик занудьгував. Він ще дужче переконався, що в цьому світі існує якась лукава змова. Люди мовби не живуть, а придурюються. Кривляються, як у вертепах та інтермедіях, що їх в академії ставили спудеї. Кирика не цікавили ні ті одноманітні вертепи з мальованими вусами та робленими з клоччя бородами, ні злодійські забави, коли спудеї налітали на чужі садки або й на ярмарки, де змагалися між собою, хто більше вкраде бубликів чи маківників. Хіба це навчання? Хіба це життя? Кирикові під серцем запекла дорога. Вона, ця дорога, жила в ньому й кликала, але він ще не знав куди.

Кирик зрозумів, що з академії він вийде уже підтоптаним парубком і стане якимось писарчуком чи дячком, котрий навчатиме дітей непевної грамоти, приставши на лукаву змову. Тому треба звідси тікати, поки не пізно. І Кирик пішов додому.

Мати зраділа його поверненню.

– Уже вивчився? – спитала вона.

– Вивчився, – сказав Кирик.

Він пішов до Христузі й побачив, що вона стала дорослішою і ще гарнішою.

– Так швидко вивчився? – спитала Христуся, наче не задоволена тим, що він повернувся.

– Приходь увечері до озера, – попросив Кирик.

– Я подумаю, – сказала Христуся.

Але прийшла. Кирик вперше спізнав таємницю поцілунку. Хто вигадав таке диво? Хто перший?

Та щойно він помирився з Христусею, як знову, мов у тій казці, прикотилася Кобиляча Голова. Спершу Кирикові гостро запахло грозовим дощем, а потім приїхав Богун. На довгому поводі він привів ще одного коня.

– Був я в Києві, знаю, – сказав Богун. – Збирайся, поїдемо.

– Куди?

– Побачиш.

Полковник переконав матір, що мусить забрати Кирика з собою. Мати не перечила. Вона бачила й відчувала в синові його дорогу.

Богун підвів до хлопця запасного коня. Кирик вистрибнув на нього, не стромляючи ногу в стремяно, і попросив полковника зачекати.

Кирик прискакав до Христузі, як справжній козак, і похвалився, що знов від'їжджає, але він до неї неодмінно повернеться. Кирик її дуже любить. Він за нею сохне.

- Ненавиджу, - сказала Христуся.

2

Через день і ніч вони з Богоном переїхали Дике поле.

- Як звати мого коня? - спитав у Богуна Кирик.

- А то вже ти сам мусиш його назвати, - сказав полковник.

Минали гомінкі піністі Дніпровські пороги, перепливали кіньми річки, стоячи на сідлах, і якби хтось подивився здалеку, то подумав би, що запорожці плывуть по воді на своїх підшвах. Поки доїхали, Кирик став добрим іздцем, а кінь його звався Гервасієм. Був таким розумним, що йому личило людське ім'я.

Богун привіз Кирика на невеличкий острів, званий Жаб'ячим, що ховався далеко в плавнях, куди, здавалося, не ступала людська нога. Вони продиралися крізь густі зарості вільхи, верболозу, свидини, свербивусу; сполохане птаство зграями випурхувало з чагарників, зачіпаючись за колюче гілля крилами, і з несамовитим кряканням, фурканням, кахканням губило пір'я. Вужі, гадюки, жаби порскали з-під кінських копит в усі боки; під воду ховалися бобри та виднихи[14 - Видри.], а з мілин визирали здоровецькі, завбільшки до ліктя, раки, витріщивши на приїжджих булькаті очі.

Богун із Кириком виїхали на галявинку, де стояла очеретяна хата. Стіни, покрівля, призьба - все було з очерету. На призьбі сидів старий у білій полотняній сорочці, у білих шароварах і босий. Його вуса й оселедець теж були білі, у вусі поблискувала сережка. Старий лущив kwasолю і складав її в білий липовий кадібець.

- Привіз? - спитав білий дід.

- Привіз, батьку, - відказав Богун. - Кирику, це навчитель Кміта.

Кирик приклав руку до серця і вклонився старому.

– Ти часом не Кирилів Лупиносів син? – звів той на Кирика несподівано молоді, наче позичені, очі.

– Його.

– Тоді скажи мені, хлопче, – повеселішав старий. – Чого ось такий добрий біб, як квасоля, не любить жодна животина, окрім людини? Навіть кузка в ній не заводиться. А в цьому бобові більше сили, ніж у горосі чи гречці.

– Що є поживним для людини, не завжди є корисним для животины, – відповів Кирик. – Завелика сила згубна для того, хто не вмістить її у кволому тілі. Це як пара в казані. Коли її надмір, вона зриває покришку.

Богун схвально кивнув: велика вода рве греблю.

– Гм, – всміхнувся сам до себе старий. – Ти, я бачу, навчався в Київській академії?

– Було, – зізнався Кирик.

– А що, не можна сказати по-людському все оце, що ти тут нагородив?

– Як... по-людському?

– Просто, – мовив Кміта. – Сказати, що квасоля здуває черево. Мізерне створіння, хоч би й ту мишу, одна квасолина може розірвати.

Полковник Богун схвально кивнув: може розірвати так, що від миші тільки хвіст залишиться.

Кирик подумав, що академія справді його підпсувала і він вчасно наживав звідти п'ятами.

– Нічого, – сказав старий Кміта до Богуну. – Цей гандж ми з нього швидко виб'ємо.

Богун схвально кивнув: виб'ємо.

Кміта показав на кадібець, майже вщерть наповнений білим бобом.

– А скільки тут квасолин? – спитав він.

– Тисяча і сто дві, – відповів Кирик.

– Як ти їх полічив?

– Лічити треба тому, хто в цьому не впевнений, – сказав Кирик.

– Дотепно, – кивнув Кміта.

Він узяв із кадібця одну квасолину, підкинув її високо вгору і, впіймавши у пригорщ, простягнув перед Кириком два кулаки.

– В якій руці? – спитав старий.

– Ні в якій.

– Як то ні в якій?

– Бо вона в мене, – Кирик розкрив долоню, на якій лежала квасолина.

Полковник Богун аж засвітився.

– То як? – спитав він. – Видно, що Лупиносів син?

– Візьму його, – погодився Кміта. – Може, щось і вийде. Мені тут привели ще двох халамидників. Їм утрюх буде веселіше.

У саджавці, викопаній збоку від очеретяної хати, голосно й дружно заскрекотали жаби.

– О, вже розходилися, – сказав Кміта. – Нагадують придибайлам, чий це острів.

– А де вони? – спитав Богун.

– Хто – жаби?

– Та ні, халамидники.

– Під водою, – Кміта показав на саджавку. – Вже давно там сидять і не дихають.

Він узяв квасолину і кинув її на воду. Звідти випірнули дві страшні голови в жабуринні й почали ротами хапати повітря.

– А що, молодці, – запитав старий, – чи не з'їла там яка жаба мою квасолину?

– Ні, – сказала одна навдивовижу велетенська голова, що нею можна було розтрощити Кодацьку фортецю. – Якесь дурне жабеня вхопило та відразу ж і виплюнуло!

– От бачте, – сказав Кміта і теж сплюнув собі на босу ногу. – Ніяка холера не їсть квасолі, окрім людини. А ці халамидники щодня з'їдають повен кадїбець. Ідїть-но сюди, годї розлякувати жабенят, бо це їхній острів. Жаб'ячий.

Зазеленені жабуринням пики підійшли і, ковтаючи слину, ласо дивилися на кадїбець із квасолею.

– Це Гиря і Костогриз, – сказав Кміта. – Я взяв їх за те, що вони веселі й люблять квасолю. У нашому ділі це головне.

На зелених пиках жваво заворушилися жовна і в лад їм ходором заходили борлаки на горлянках Гирі й Костогриза.

Кирик подивився на кадїбець. І сторопів. Квасолі там лишилася якась жменя на денці.

Старий Кміта їм так і сказав. Ми не будемо ловити на льоту кулі, не будемо перекидатися на вовків чи лисиць, не плаватимемо на ряднах, не сідлатимемо чортів. Нехай люди в це вірять, не треба їх розчаровувати, бо легенди завжди цікавіші за те, як воно є насправді. Але ми з вами зможемо дуже багато. Що завжди добре вмiли характерники, то це напустити на чоловіка туману або так його заморочити, що сердега побачить у пенькові вовка, в трьох застромлених у землю списах – ціле військо, у старій карзі – вродливу дівчину, а темної ночі добачить у конячих вухах чортові роги. У страху очі великі, і цими настраханими очима чоловік бачить світ не таким, як він є.

Тому характерників, казав старий Кміта, правильніше називати заморочниками. Але це не якісь брехуни-штукарі, – навпаки, вони якраз достосовують у доброму ділі не свої вади, а чужі. Використовують проти слабкої людської натури всі її смертні гріхи – боягузтво, пиху, забобонність, жадібність, блуд, заздрість, лiнь, ненажерливість. Це якраз ті чужі слабини, якими завжди скористається заморочник, щоб досягти мети. Тисячі років люди говорять про характерників, але достеменно не знають, хто вони є насправді, і ніколи не дізнаються. На те вони й характерники, щоб уміти берегти свої таємниці.

Третього дня по тому, як Богун залишив Кирика на острові, Кміта запитав у нього:

– Ти вже обрав собі нове ім'я?

– Ні, – сказав Кирик.

– Чому? Кожен, хто сюди приходить, бере собі нове ім'я. Так було завжди. Від того, як назвешся, залежить багато. Ім'я – знак долі.

– А можна я залишуся Кириком? – спитав він.

– Чому?

– Тому що я Кирило Лупиніс, – відповів Кирик. – Мій батько не загинув, він у мені. Я його чую.

– Он як! – Кміта замислився. – Добре, лишайся Кириком. Але тобі буде удвічі тяжче. Тобі доведеться жити за двох.

– Я згоден.

– Тяжче буде удвічі, зате й подужаєш більше.

Вправляння були чудними, виснажливими, зате веселими. Кміта навчав їх сміятися від нестерпучого болю, як від лоскоту, казав, що для лицаря, котрий володіє всіма військовими хитрощами, немає нічого веселішого за війну. Сміх дає силу, журба її сушить. Старий часто, немов жартома, розмовляв зі своїми учнями по-татарському, бо якщо знаєш мову ворога, то ти вдвічі дужчий за нього, казав старий знатник, і так потроху Кирик, Гиря і Костогриз навіть між собою часом переходили на кримську гутірку.

Через рік Кирик умів на скаку стріляти з-під черева коня з обох рук, «оживляв» нагайку чи палицю на гадюку, безшелесно проходив через очеретяні зарості; через два – міг «ходити» по воді, бачити відразу на чотири боки, шермував шаблею із заплющеними очима; через три – умів подати голос будь-якого звіра чи птаха, пробігав снігом, не лишаючи сліду, навчився змінювати колір своїх очей або й усю подобу. Вправи зі зміною власного обличчя – перелицювання – були щоденними: кожен із учнів Кміти мусив то надимати, то потоншувати свої губи, розширювати й звужувати ніздрі, закандзюблювати чи задирати носа, зламувати брови, вирівнювати їх шнурком, заокруглювати очі або робити їх косими й підпухлими, як у бусурменів. Так само порухами щік, вилиць, губів, носа, брів, щелеп, підборіддя кожен навчився робити своє обличчя пласким, круглим, довгообразим, рум'яним, блідим, витонченим чи кострубатим. З оселедця на тім'ї Кирик, Гиря і Костогриз могли зробити будь-яку зачіску – чи то покрити чуприною всю голову, чи здійняти її кучмою, чи пригладити чуба в галантний левержет[15 - Дослівно – народжений левом. Вузька смужка волосся від тім'я до чола – зачіска, яку носили давні велети, гунський вождь Атилла, князь Святослав Хоробрий та деякі значні козаки.]. На п'ятому році вишколу вони вже вміли напускати на себе чужі обличчя, тобто позичати їх у кого треба під слушний момент.

Кирик оволодів пістолем та мушкетом так, що за двадцять кроків влучав у комара, з лука прошилывав зайцеві на бігу обидва вуха. Шабля та келеп у його руках мерехтіли так шпарко, що ставали невидимими, а на спис Кирик підіймав десятипудового вепра, як жертвне ягня.

Та найдужче він тішився тим, що приловчився зупиняти шаблею вітер, рубати його на дрібніші вітерці та змінювати їхній напрямок.

Кміта навчив Кирика, Гирю і Костогриза брати велику вигоду від характерної вдяганки заморочників – короткої чорної ряси з клобуком, бо рясую, казав старий навчитель, придумали не попи й не ченці, її вигадали наші пращури-характерники, волхви, задовго до Різдва Христового. Винайшли, бачте, таку рясну, тобто простору, опанчу, через те й назвали її рясною. І немає хитрішої бойової одяжини, ніж рясина з клобуком, у неї козак може сховатися з головою, так що й не розбереш, хто перед тобою, але це ще не все, більше вигод від ряси пізнаєте самі, як прийдеться.

Під рукою Кміти вони повсякчас муштрували своїх коней до всіляких корисних штукенцій, і згодом Кириків кебетний Гервасій легко ходив на задніх ногах, пересувався поповзом, брав слід не згірше за вченого пса, перекидався на спину, і тоді Кирик ставав на Гервасієві копита, а кінь підкидав його вгору так, що Кирик міг перелетіти через найвищий мур.

Після п'яти років навчання Кміта сказав:

– Натомився я з вами, хлопці, та й ви не іли квасоллю даремно. Тепер ідіть до Сірка, нехай він вас випробує.

Вони втрюх стояли перед старим Кмітою зовсім не такі, якими прийшли до нього. Витяглися, набралися розуму, хисту, Гиря рівно тримав на шиї свою гирю, яка раніше викручувала йому в'язи то на ліве, то на праве плече; Костогриз світив великими й білими, мов квасоля, зубами, що ними він міг перегризи найтовще дерево, як той бобер, або легко відкусити замка на брамі в'язничних воріт чи пожувати ґрати; Кирик же був викапаний Кирило Лупиніс, що загинув під Берестечком, він якраз досяг його віку і сприту.

Кміта востаннє поглянув на своїх химородників, жаль підступив йому до двох сердець, які билися в його грудях по обидва боки біля ребер.

У саджавці гірко заголосили жаби, вони вже звикли до Кирика, Гирі й Костогриза, як до рідних. Жаби всі як одна до найменшого пуголовка випірнули на поверхню саджавки, верещали, роздуваючи міхури над вухами, й дивилися на

Кирика, Гирю і Костогриза вибалушеними очима.

– Цитьте! – сказав ім Кміта, бо вони додавали старому ще більшого жалю.

Жаби всі до одної здули свої міхури й замовкли.

– Еге ж, втомився я, – повторив Кміта. – Передайте Сіркові, щоб більше до мене нікого не прислали. Хочу спочити. А ви, як буде нагода, провідайте старого.

Щоб угамувати жалість, він запалив чудернацьку люльку, що висіла в нього на шнурочку на грудях, – чашечка люльки була ліплена з третього болота, а цибух зроблений із міцного конопляного стебла.

Запалив, пакнув сивою хмаркою, а коли дим розвіявся, то разом із ним здиміли й учні старого Кміти.

Розділ V,

1

Звістка про царевича швидко долетіла до гетьмана Івана Самойловича через його посланця Зуба, а від гетьмана – до Москви. Ця новина вдарила царя Олексія Михайловича в самісіньке серце і так занепокоїла бояр, що вони забули про турків, які ось-ось мали вдертися в їхні кордони.

Цар негайно відрядив в Україну двох надійних послів – сотника московських стрільців Василя Чадуєва та піддячого Малоросійського приказу Семьона Щоголева. Нехай під охороною десятка ратних людей спершу ідуть до гетьмана, візьмуть у нього провідників і мчать прямо на Січ до кошового Сірка.

Від Москви до Батурина лежав сніг, а сани, як відомо, біжать удвічі швидше за колісний повіз, і вже 21 грудня Чадуєв і Щоголев були в Самойловича. Який царевич? – визвірилися вони на гетьмана. – Який Симеон Олексійович? Увесь світ знає, що благовірний государ Симеон помер ще малолітком і похований у присутності вселенського патріарха Паісія та всього московського духовенства. Що там ці ваші запорожці знов баламутять!

Гетьман Самойлович тільки розвів руками: управи на них немає.

Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев попросили дати їм військових товаришів для супроводу та добрих коней, бо далі саньми не поїдеш. Далі снігу не було.

«У нас взагалі стояли теплі зими, – подумав Самойлович, – поки ви, москалі, не понаносили сюди холоду своїми лаптями».

І він сказав майже зловтішно:

– А вам не можна на Січ!

– Каму? Нам? – витріщилися на гетьмана послі.

– Там зараз чума, – остудив їх Самойлович.

Чадуєв і Щоголев розгубилися. А як же... як же туди прийшов цей самозванець? Чи він не боїться ні чуми, ні Бога?

– Не знаю, – сказав гетьман. – Знаю лиш те, що на Січі ще донедавна лютувала пошесть. Я навіть листів не приймав від запорожців, щоб не схопити заразу. Відрядив туди своїх людей.

Послі похнюпили носи: що ж робити?

Самойлович теж похнюпився разом із ними, потім спитав:

– А ви що хотіли? Просити Сірка, щоб він віддав вам царевича?

Чадуев гостро блимнув на гетьмана і застеріг, аби той ніколи не смів величати самозванця царевичем. Це, щоб ти знав, ошуканець, безбожник і вор. Вони вже знають, що дурисвіт прийшов із Дону, що він під рукою розбійника Стеньки Разіна чинив грабунки і душогубства. Тому його чекає та сама доля, що й головоріза Разіна. А Сірко мусить видати їм самозванця, якщо він не клятвoporушник, адже ще торік присягав цареві на вірність, коли його величність відпустив кошового з Сибіру. Цар помилував Сірка, щоб він воював татар і турків, а не приймав у себе самозванців та ворохобників.

– А це не від Сірка залежить! – сказав Самойлович. – Хіба ви не знаєте, що найважливіші справунки вирішує не кошовий, а козацька рада? Як козаки постановлять, так і буде.

Чадуев і Щоголев знову похнюпились, але швидко й оговталися: може, з голотою ще легше домовитися, ніж з отим чортом Сірком. Цар велів передати, що вже підписав указ, за яким запорожцям буде надіслано грошове жалування, харчові припаси, сукна, ломові гармати та ядра до них, а також він пришле на Січ гармаша, котрий навчить козаків ладувати нове оружжя. Тільки щоб вони, запорожці, вірно служили государеві та воювали з бусурменами, а не приймали в себе непевних людей.

– Ну, на Січі є непорушне правило, – сказав Самойлович. – Туди приходить хто хоче, відходить коли хоче, і видавати приходьків там не заведено. Такий звичай. Один для всіх.

Посли надули щоки: так чи інак, а без самозванця вони до Москви не пойдуть.

– Може, та пошесть уже й відступила, – міркував уголос гетьман. – Якщо Сірко зайшов у Січ, то вона, либонь, не страшна. Хоча то такий, що не боїться ні чуми, ні тюрми, ні п'яної куми. Але треба дочекатися моїх людей, що пішли на Запорожжя. Ті скажуть.

Посли, притулившись бородами одне до одного, пошушукалися і вирішили не сидіти в Батурині, а вирушати ближче до Січі назустріч гетьманським вістунам. Бо їм дорога кожна хвилина.

Гетьман не посмів перечити і з почтом сам допровадив послів та московських ратників спершу до Гадяча, а звідти до козацького містечка Омельника,

укріпленою земляною фортецею у нижній течії Псла. Тут вони заїхали до омельниківського сотника Паливоди спитати, чи не було в нього гетьманських посланців, бо вони часто зупинялися у Паливоди по дорозі на Січ і назад. Та замість своїх людей Самойлович неждано-негадано застав тут значного запорожця Грицька Пелеха з товаришами. Вони саме полуднували борщем із карасями та потягували густі наливки, що їх у семи бутлях виставив напоказ сотник Паливода – від вишняку і тернівки до смородинівки і берсенівки[16 - Берсень – давня назва агрусу.].

Гультяї! Аби хоч один підняв озаддя та вклонився гетьманові, як велить його чин, але вони тільки й того, що поклали ложки й підвели свої капустині голови. Лише сотник Паливода чемно кивнув Самойловичу та незнайомцям і припросив їх до столу. Але й Паливода не далеко відкотився від цих капустиних голів, бо гетьман ніколи не міг угадати, до котрого полку належить омельниківська сотня. Учора вона була записана до Чигиринського (таке, як ходила під Дорошенком), сьогодні – до Кременчуцького, а де опиниться завтра? Іншим разом Самойлович поїхав би далі, але тут він багато чого міг довідатися, то сів із послами до столу.

І гетьман почув три новини: одну хорошу, другу погану, а третю таку собі. По-перше, чума відступила, карантин на Січі знято, тепер туди вільно заходити, кому дуже треба.

– А ти давно звідти? – спитав Самойлович у Пелеха.

– З учора.

– То, може, ти бачив там моїх посланців?

– Бачив, чого ж би я їх не бачив?

– Чому вони затримуються? – спитав гетьман.

– Ну, я ж сказав. – Пелех виловив дерев'яною ложкою з борщу карася. – Еге, я ж, здається, казав: усім туди вільно заходити, та не всім виходити.

– Як то не всім?

- А так, що посадили тих посланців до сиквестру. Під арешт, значить.

- Під арешт? Моїх людей? Хто посмів?

- От чого не знаю, того не знаю, - сказав Пелех. - Якщо посадили, то, видно, е тут якась підспідка.

Самойлович не знав, що й думати.

- А Сірко де? - ковтнув він повітря.

- Кошовий? - перепитав Пелех, наче на Січі було сім Сірків. - Він пішов на морські розливи турка бити. Цар велів йому чинити промисли над бусурменами, він і пішов, ще не спочивши після Тягині.

- То його немає в Січі?

- Виходить, нема, якщо він на морських розливах. То ж, мабуть, брешуть, що Сірко може бути там і там в один час?

- А той?.. - спитав гетьман.

- Який?

- Ну, самозванець. Він же у вас?

- А-а-а, царевич? Государ Симеон Олексійович у нас, - з погордою сказав Пелех. - Сірко, йдучи на морські розливи, наказав шанувати його та берегти, як ока в лобі.

Тут уже втрутилися Чадуев і Щоголев, заскигливши в один голос, що то не царевич, а брехун, самозванець, пройдисвіт, проява і переступник.

Грицько Пелех і розчервонілі від наливки військові товариші вражено подивилися на москвинів.

– Ну, знаєте! – крутнув головою Пелех. – З такими балачками ви далеко не дійдете. Краще вкусіть себе за язик і не показуйте на Запорожжя носа. Вас там розірвуть на шматки!

– Розірвуть і собакам викинуть! – підтакнули військові товариші.

Гетьман шпарко підвівся і подав знак послам: пора! Сотник Паливода хотів було нагадати, що вони ще не їли, не пили, але не посмів.

Надворі козаки з гетьманського почту, голодні та злі, вже починали сікатися до московських ратних людей, та, вгледівши Самойловича, попринишкали.

Гетьман, щоб не гратися з вогнем, поклав єдино правильний рішенець. Він зі своїм почтом повертається до Батурина, а вони, сотник Василій Чадуєв і піддячий Семьон Щоголев, нехай паняють на містечко Келеберду, а звідти вже далі на Запорожжя. Він, Самойлович, дає їм надійного провідника Карпа Вишеньку, а згодом на Січ ще підоспіє його генеральний осавул Черняченко-Чорний.

– Нумо ворушімося, – підігнав їх Карпо Вишенька, змахнувши нагайкою над своїм сірим коником. – Ворушімося, панове, бо зимовий день куций, як заячий хвіст.

І справді, скільки там того дня на Варвари – пучка, а ще як драна зима без снігу, а ще як туман, то його, того білого дня, вважай, зовсім немає. Відразу вже за Омельником впала така густа сіра мла, що, якби не Карпо Вишенька, там би москвинам жаба й цицьки дала. Вони трималися його, як воші кожуха, не спускали очей з Карпа Вишеньки, що правував конем попереду, розгортаючи їм дорогу в тумані, як у снігах. Та яка там дорога, вони їхали навпростець полями й байраками, мочарами й кущами, і їхні коні то спотикалися на грудневому грудді, то зашпортувалися копитами у високій пожухлій траві. Туман густішав, ворушився, дихав холодною сирістю і неспокоєм. Сотникові Чадуєву та піддячому Щоголеву ввижалося, що в цьому мороці, окрім Карпа Вишеньки та ратних людей, поруч із ними суне ще хтось невидимий і лихий.

До того ж вони вкрай зголодніли, бо так і не підкріпилися в Омельнику через дурні погрози та кпини Грицька Пелеха, і тепер перед очима парував гарячий борщ із карасями, а в животах так скавчало, наче десь у тумані підживали голодні вовки. Ще їх палила зсередини думка про самозванця. Ці лиходії ні-ні та

й з'являються в їхньому Московському царстві, щоб посіяти смуту, незгоду, усобицю між государем та боярами, а в підсумку – кров і суцільну розруху. Окаянна держава Московія, держава-самозванка, – разом подумали Чадуєв та Щоголев, злякано глянули один на одного і тут-таки відвернулися, ховаючи очі в туман. Послам здалося, що в них на головах завили мертві соболі, з яких пошили їхні шапки. Мороз пішов по шкірі Чадуєва й Щоголева. Скільки ж їх було, цих ошуканців! Самих Лжедимитріїв півдесятка, а ще ж являлися Лжефедір, Лжепетро, Лжеівашка... Кожен приносив братовбивчу, батьковбивчу, синовбивчу війну. І ось тепер Симеон. Як цим перевертням спадає крамольна думка називати себе царем? Сотник Чадуєв і піддячий Щоголев власними персонами були на похороні малолітнього царевича Симеона Олексійовича. Він що – воскрес із мертвих?

Насувалася каламутна ніч. Десь у темряві скавуліли голодні вовки, і їм підвивали соболі на головах Чадуєва й Щоголева.

Он же вони, сіроманці! Попереду в чорній імлі заблмали їхні очиці. Ратні люди вхопилися за мушкети.

– Хух, – полегшено зітхнув Карпо Вишенька. – Здається, приїхали.

Попереду блмали два підсліпуваті віконця корчми, що стояла на в'їзді до сотенного містечка Келеберди.

2

Карпо Вишенька сказав, що ця корчма із заїздом, де можна буде розмістити на ніч усіх ратних московських людей, та поки що нехай вони перечасують біля плоту, поки він, Вишенька, разом із Чадуєвим та Щоголевим роздивляться, що там і як.

Утрьох вони спішилися, припнули коней до плоту і зайшли всередину до корчми – чималої хати[17 - Хата – тут у розумінні кімната.] о двох віконцях, низькуватої в стелі, зате такої довгої, що тут можна було розсадити всіх ратних людей і ще двічі по стільки. За одним столом у кутку сиділо трое козаків і, пахкаючи

люлечками, з цікавістю дивилися на зайшлих прибульців. Із люлечок та ще з оселедців на поголених головах було видно, що це такі козаки, а не якісь ченці-випиваки, хоч усі трое були зодягнуті не в жупани чи кунтуші, а в чорні короткі ряси.

Чадуев, Щоголев і Вишенька, привітавшись, сіли за сусідній стіл із почорнілою дубовою стільницею, і всі трое вп'ялися очима в корчмарку Ївгу, що стояла за шинквасом. На її вродливому личку застигла чудна усмішка – Ївга скидалася на зозульку, яка ось-ось почне кувати.

– Чого зволить вельможне панство? – спитала вона, обволікаючи гарячим поглядом московських послів, бо Вишеньку корчмарка знала як облупленого.

Голодні послі сказали, щоб їм принесли все, чим багата корчма, але Ївга не зрозуміла московської мови і подивилася на Вишеньку.

– Подай нам п'ять хлібів і дві риби, – попросив Карпо. – Бо в нас надворі ще ціла ратна дружина топчеться біля плоту.

Ївга, війнувши на них запаскою, поклала на стіл п'ять підпалків і два в'ялених рибці.

– Та ні, – сказав Вишенька, – ти не второпала. Неси чимбільше всього, що маеш.

Ївга все второпала добре, але гралася з Вишенькою, як і він з нею. Вона принесла сулію з варенухою, поставила на стіл полумиски з квашеною капустою та огірками, з яшною кашею, відтак подала солонину, свинячі вуха й хвости, печену курку, а галушки пообіцяла принести пізніше, бо ще варяться.

Послі перехилили по чарупині й накинулися на ідло, забувши про ратних людей, котрі мерзли надворі. Карпо Вишенька про них пам'ятав, але хай, думав, померзнуть москвини, щоб не були такі розумні, хай скажуть спасибі, що гетьманові козаки не всипали їм бубни ще в Омельнику. І Вишенька, на відміну від Чадуева і Щоголева, їв неквапом, поштиво, час від часу визируючи з-поза сулії, що там робить його Ївга.

Коли сотник і піддячий уплели все, що було на столі, а поверх того допхали кишку галушками із салом та витрусили з борід крихти на долоні й повкидали до рота, ось тоді вони раптом відчули на собі мількі погляди. Обое повернули в той бік голови й побачили три пари глузлих очей.

Один із козаків, високо звівши здивовані брови, спитав:

- Чи це не ви будете ті московські послы, що ідуть на Січ?

- Ми, - разом відповіли Чадуев і Щоголев.

- Їдете вклонитися царевичу Симеонові Олексійовичу?

Послы в один голос відповіли, що ніякий він не Симеон, не царевич, а самозванець, байстрюк і ошуканець.

- Гм, - здивовано гмикнув козачина. - А чи знаєте ви такого собі Максима Щербака?

- Не ведаем, - сказали послы.

- Як ні? - не повірив козачина.

- А так. Не ведаем, і всьо тут.

- Та ж його знає все Запорожжя. Вся Україна по обидва береги Дніпра.

- А ми не ведаем. Вель ми, касатік, із Москви, - пояснили Чадуев і Щоголев.

- І Москва його знає! - сказав козачина. - Бо він там сидів у тюрмі, поки його викупив із неволі гетьман Демко Многогрішний. Який, правда, потім і сам заgrimів на заслання з намови бояр. Дивно мені, що ви не знаєте Максима Щербака.

Послы розгублено перезирнулися: може, вони щось забули?

- А пачьом ми ево должны знать? - спитали вони.

- Бо це я! - ткнув у себе пальцем козачина.

Посли розгубилися ще дужче. Тут один із трьох козаків-чорнорясників так чхнув, що погас каганець, підвішений на стіні біля столу послів.

- Бач, правда, - сказав Максим Щербак. - Як правда і те, що на Січ прийшов щирий царевич Симеон Олексійович. А ви, мабуть, глухі, якщо не чули, як уся Москва гомоніла про те, що замість царевича поховали іншого малюка. Глухі чи не дочуваєте? Признавайтесь!

- Да вродє нет, - відповів Чадуєв.

- То як же це так, що всі чули про поховання не тієї дитини, а ви ні? Я он у тюрмі сидів, то й там усі знали, що замість государєвого синочка поховали якусь сиротину. А царевича заховала добра душа, бо його хотіли звести зі світу.

Конец ознакомительного фрагмента.

notes

1

Чаклун, характерник. Як і химородник. (Тут і далі прим. авт.)

2

Печене м'ясо із сайгака.

3

В'язниця, де під час пошесті ізолюють хворих.

4

Харсун – тут: борсук.

5

Єфимок – срібна монета, на якій з одного боку викарбувано двоголового орла, а з другого – царя Олексія Михайловича на коні.

6

Джума – інша назви чуми.

7

Очевидно, йдеться про того Зуба, який давав свідчення у Москві стосовно описаних тут подій, що й занесено до актів Малоросійського приказу.

8

У давніх московських актах його помилково називають Грицьком Оглоблею. Це той Гнат Голобля, котрого Сірко послав до гетьмана Самойловича з особливими дорученнями, в тому числі й у справі царевича Симеона Олексійовича.

9

Стіл.

10

Велика руда качка.

11

По-теперішньому – міністерство, що займалося справами України.

12

Хвалинське – давня назва Каспійського моря.

13

Слово «вор» у Московії означало «пройдисвіт», «лиходій».

14

Видри.

15

Дослівно – народжений левом. Вузька смужка волосся від тім'я до чола – зачіска, яку носили давні велети, гунський вождь Атилла, князь Святослав Хоробрий та деякі значні козаки.

16

Берсень – давня назва агрусу.

17

Хата – тут у розумінні кімната.

Купить: https://telnovel.com/ru/shklyar_vasil/harakternik

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)